

□□□□ □□□□

अमेरिक्ता १९८१ मध्ये □ ड्सची सुरवात झाली तेव्हा आपण म्हणालो, 'असले रोग तक्वडे होणार', आपल्याला त्याची भीती नाही. मद्रासला पहला पेशंट उघडकीला आला तेव्हा आपण म्हणालो, 'कही तुरळकघटना घडतील, त्याचा बाऊ क्शाला करता? □ ड्सवषियी जागृती करणारा कर्यक्म टीव्हीवर दाखवला तेव्हा, माहति देऊन नसलेली भीती क नरिमाण करता' असा गल्लिला कून प्रेक्कंकी तो बंद पाडला. आण आज आपण केठे येऊन पोचलो आहोत! भारत हा आजचा सर्वाधकि □ ड्सचे पेशंट असलेला देश आहे. - वर्ल्ड कॅपिटल ऑफ □ ड्स!

आधीच हा देश दुबळा, आर्थकिसंक्रात सापडलेला. त्यावर आता हे ओझं येऊन आदळतंय. आपली मोडकळीला आलेली आरोग्य व्यवस्था, स्वारथाकडे झुकलेली झासगी डॉक्टर यंत्रणा, सभासमारंभात मशगुल असलेले लोकपाहले की वाटते, कसली ग्लानी आपल्या डोळ्यावर चढली आहे? राजकरणी, अन्य क्शेत्रांतले मान्यवर, कर्यक्ते या कुणाच्याच तौडी □ ड्स हा शब्दही ऐक्यला मळित नाही, तर या आव्हानाला देश कसं तौड देणार?

पहाटेची वेळ आहे. सर्वत्र अंधार पसरलेला फक्त घड्याळाची टक्किकेकूयेते आहे. सगळे नरिधास्तपणे झोपले आहेत, आण मी □ ड्सवरचा लेख लहियला बसलो आहे. वर्षा दोन वर्षापूर्वीपासून मी या वषियाची माहति घ्यायला लागलो. त्याआधी मी असाच नरिधास्त झोपलो होतो, पण मी जेव्हा या क्शेत्रातल्या तज्जांना, प्रत्यक् हा रोग झालेल्या लोकांना, कर्यक्त्यांना भेटलो, तशी झोप तर नरिधास्त राहिली नाहीच, पण जागेपणीही आता हाच वचार आत असतो, वेगाने हा रोग पसरतोय, या देशाचे क्य होणार? आधीच हा देश दुबळा, आर्थकिसंक्रात सापडलेला. त्यावर आता हे ओझं येऊन आदळतेय. आपल्या अर्थव्यवस्थेचे क्य होणार? आपली आधीच मोडकळीला आलेली आरोग्य व्यवस्था, स्वारथाकडे झुकलेली खासगी डॉक्टर यंत्रणा, हे सगळे या आव्हानाला पुरे पडणार आहेत क?

सभासमारंभात मशगुल असलेले लोकपाहले की वाटते, कसली ग्लानी आपल्या डोळ्यावर चढली आहे? राजकरणी, अन्य क्शेत्रांतले मान्यवर, कर्यक्ते या कुणाच्याच तौडी □ ड्स हा शब्दही ऐक्यला मळित नाही, तर या आव्हानाला देश कसं तौड देणार? दोन हजार पाच मध्ये भारतात जगातील सर्वात जास्त □ ड्सचे पेशंट असतील, असं भाकीत कही तज्ज करीत होते तेव्हा आपण त्यांना हसलो आण दुर्लक्क केले. पण जेव्हा १९९६ मध्ये झालेल्या व्हॅक्सीन परषिदेत □ कनबिंध वाचला गेला, त्यात म्हटले होते, की भारत हा आजचा सर्वाधकि □ ड्स पेशंट असलेला देश आहे. तज्जांचे भाकीत आपण दहा वर्षे आधीच खरे कून दाखवले.

१९८१ मध्ये अमेरिक्ता □ ड्सची सुरवात झाली तेव्हा आपण म्हणालो, 'असले रोग तक्वडे होणार', आपल्याला त्याची भीती नाही. करण आपल्याकडे समलगि संबंघ नाहीत. भारतीय संस्कृतीच्या प्रभावाने आपल्याकडे वविहबाहय संबंघही नसतात. मद्रासला पहला पेशंट उघडकीला आला तेव्हा आपण म्हणालो, 'कही तुरळकघटना घडतील, पण त्याचा बाऊ क्शाला करता? सुमारास □ ड्सवषियी जागृती करणारा कर्यक्म टीव्हीवर दाखवायला सुरवात झाली. त्यावषियी प्रेक्कंकी □ वढा गहजब केला, तुम्ही माहति देऊन नसलेली भीती क नरिमाण करताय? असा गल्लिला कून प्रेक्कंकी तो बंद पाडला. आण आज आपण केठे येऊन पोचलोय! आजही या रोगाने माणसे मरताहेत, पण ते बाहेर फरसे कुणाला समजत नाही. अजून चारपाच वर्षात माणसे पटापट मरतील तेव्हा आपण जागे होणार तोपर्यंत हा रोग केत्यावधी माणसांपर्यंत पोचणार.

तेव्हा सुजाण लोकांनी ही ग्लानी झटको आवश्यक आहे. समाजधुरीण कोत न कोत, आपण कमाला लागले पाहजि. त्यासाठी हा वषिय मुळातून समजून घेतला पाहजि. हा वषिय समजायला आपण डॉक्टर क्वा मायक्शोबायाँलॉजिस्ट क्वा इम्युनॉलॉजिस्ट असायला पाहजि असे नाही. प्रत्येकला बुध्दी आहे. तो प्रश्न समजून घेण्याची कुवतही आहे. तो समजून घेणे हा आपला हक्क क्य आहे.

□ ड्स या रोगावषियी माहति मळिवायच्या आधी मला वाटले, आपण आपल्या शरीरातल्या प्रतकिर शक्तीवषियी म्हणजेच 'इम्युनटी' वषियी समजून घ्यावे. करण मी ६७ मध्ये □ म. बी. बी. □ स. झलो त्या वेळी जे शक्तिो त्यापेक्शा गेल्या दहा-वसि वर्षात ज्ञान □ वढे पुढे गेलेय, की मी अगदी बालवाडीतला 'चविचचि चमिणी' म्हणणारा वदियार्थी वाटू लागलो. पुण्यात 'नारी' (नॅशनल □ ड्स रीसर्च इन्स्टिट्यूट) नावाची संस्था भोसरी भागात आहे. तथिल्या तज्ज मंडळीकडे जाऊन शक्तिणीच लावली.

अरून परांजपे तथि भेटले. नमिगोरे, ठसठशीत चेहेर □ याचे, चष्मा लावलेले हे गृहस्थ (या क्शेत्रातली भेटलेली मंडळी माझ्यापेक्शा कमी वयाची. बरेच जण मला 'सर' म्हणायचे. पण या 'अडाणी सराला' छान शक्तिनायचे.) त्यांनी कगद पुढे घेतला आण मला शरीराची 'इम्युन ससिटीम (प्रतकिरशक्ती) क्शी कम करते ते शक्तिनायला सुरवात केली.

भारतात □ ड्सच्या साथीच्या पोटात टी.बी. ची साथ दडलेली आहे. □ ड्सवाल्यांना तर टी.बी. होणारच, पण त्यामुळे □ ड्स न झालेल्यांना टी.बी. चा प्रसाद मळिणार! करण □ कटी.बी. झालेला माणूस आसपासच्या वीस लोकांना टी. बी. देत असतो.

परांजप्यांनी त्यांच्या लॅबमधला कॅमोठा रंगीत छापील नकशा दाखवला. शरीरातल्या सर्व प्रकरच्या पेशींची त्यावर चित्रे होती आनी कॅमोठे बाण जात होते, 'या सेल या सेलला अमुकदरव पाझरून 'स्टॅमिगुलेट'(उत्तेजित) करतात, या त्याला तमुकदरव पाझरून 'इन्हीबीट' करतात,(परावृत्त करतात). या उत्तेजित - परावृत्ततेचे वढे प्रचंड जाळे समजणे माझ्या डोक्यापलीकडे होते. परांजपे म्हणाले, 'तरी आपल्याला थोडेच समजले आहे. शरीरात याहूनही इम्युनटीचे अत्यंत गुंतागुंतीचे जाळे पसरले आहे.'

'पण या पेशी कॅमोठे हे सगिन्नल पोचवतात कसे? त्यांना हे कळते कसे? त्यांना वचिार कायला मॅदू थोडाच आहे?'

'हे सगळे कॅमिक्समार्फत चालतं. ती तर त्यातली मजा आहे. आम्ही प्रयोग करतो. आम्हाला टेस्टट्यूबमध्ये दसित कहीच नसतं. परणामावरून ते सध्द होत असतं.'

शरीरात अशा लक्षावधी जंतू, वषिणूंसाठी तयार झालेल्या अब्जावधी अँटिबॉडीज रक्तातून फरित असतात. त्या प्रकरचा जंतू, वषिणू दसिला, की हल्ला चढवून त्याला नष्ट करीत असतात. ही लढाई सतत चालू असते. हवेतून पाण्यातून वढे जंतू शरीरात दर क्षणाला जात असतात, तरी माणूस नेहमी आजारी क पडत नाही? त्याचे करण ही सतत चाललेली लढाई. जसे माणसाला मॅदूमुळे व्यक्तीमत्त्व प्राप्त होते, तसेच या म्युनटीमुळेही व्यक्तीमत्त्व येते. करण प्रत्येकच्या शरीरात नरिनरिळ्या कळात नरिनरिळे जंतू जाऊन ती तयार झालेली असते.

वढी मजबूत यंत्रणा, कडेकट बंदोबस्त असताना मग इंसचा व्हायरस शरीरात कसा कय शरितो आणिया यंत्रणेवर कब्जा कसा मळिवू शकतो? असा कसा ताकदवान आहे हा व्हायरस? परांजपे म्हणाले, 'छे! छे! हा व्हायरस अगदीच दुबळा आहे, माणसाच्या शरीराबाहेर तो फर वेळ जवित राहू शकत नाही. माणसाच्या शरीराबाहेर तो आपली संख्याही वाढवू शकत नाही. ते करण्यासाठी त्याला मानवी शरीरात यायला लागते. उकळत्या पाण्यात तर तो मरतोच पण त्याच्या नमिम्या तापमानाला म्हणजे ५६ अंश सें. तापमानातही ते मरून जातात.'

मी नॅशनल जिऑग्राफिकने प्रसध्द केलेल्या फ्रॉटियर्स या पुस्तकत या व्हायरसचा फोटो पाहिला होता. हा व्हायरस असतो अगदी लहानं, म्हणजे कॅम मिलिमिटरच्या क दहाहजारंश भागाक वढा. पण इलेक्ट्रॉन मायक्रोस्कोपने कढलेला तो फोटो पानभर होता. तो व्हायरस गोलाकर असून, त्यावर सर्वत्र बॉडे उगवलेली होती.

'अमेरिकन सायंटिफिक' नावाचे सर्वसामान्य लोकंना समजू शकेत असे, पण सायन्सवषियी अगदी अद्ययावत माहति देणारे छान मासकि आहे. त्यांच्या सप्टेंबर १३ च्या अंकतल्या लेखावरून मला हा व्हायरस शरीरात कसा शरितो त्याचा खुलासा झाला. या व्हायरसची जी बॉडे आहेत ना, त्यावर जी. पी. १२० नावाचे प्रोटिन असते आपल्या इम्युनटिमिधल्या सर्वात महत्वाच्या 'टी' सेलवर या प्रोटिनाचा रसिप्टॉर असतो. म्हणजेच तो फिट्ट ट बसेल अशी जागा असते. म्हणून व्हायरस शरीरात शरिला, की तो या 'टी' सेलवर जाऊन फिट्ट बसतो आणिया पेशीत प्रवेश करतो. प्रत्येकजंतूला, आपल्या शरीरातल्या पेशाला कॅकगाभा - म्हणजे न्युक्लिस असतो. त्यात आपला डी.नॅ. असतो. या डी.नॅ. वर आपले जीन्स असतात.

इंसच्या व्हायरसमध्ये (त्यालाच चआयव्ही म्हणतात.) डी.नॅ. नसतो तर त्यासारखाच पण वेगळा आर.नॅ. असतो. हा व्हायरस स्वतः पासून इतर व्हायरस तयार करण्यासाठी या आर.नॅ. च्या कॅप्या कढू शकत नाही. म्हणून 'टी' सेलमध्ये आल्यावर कॅक आर. टी. नॅ. न्झाइम द्रावाच्या साह्यानं तो स्वतःचा डी.नॅ. तयार करतो. आणिया डी.नॅ. ला जाऊन चकिततो. रवी आपला डी.नॅ. स्वतःच्या कॅप्या कढीत असतोच. त्या छापखान्याचा उपयोग करून हा स्वतःच्या कॅप्या कढून अधिक आर.नॅ. मळिवतो. गाभ्यातून बाहेर आल्यावर त्याच्याकडे प्रोटिन्स जा नावाचे दुसरे न्झाइम असते. त्या साह्याने कन्हर चढवून परत आपली पेशी तो तयार करतो. असे अनेक व्हायरस कॅक 'टी' सेलमध्ये तयार झाले, की तो 'टी' सेल फुटतो आणिया व्हायरस रक्तात बाहेर पडतात. जी. पी. १२० च्या सहाय्याने आणखी 'टी' सेलला चकिततो, प्रवेश मळिवतो, स्वतःच्या लक्षावधी कॅप्या कढतो, तोही टी सेल फुटतो..... की चालले

कवळ्याच्या घरट्यात कॅकळी आपली अंडी उबवून घेते म्हणतात, पण त्याहीपेक्षा हे भयंकर झाले. इथेही व्हायरस कॅकळी नुसती अंडी घालत नाही, तर कवळ्याचे घरटेच उध्द्वस्त करतो.... अशीच ही अवस्था आहे.

बरे, 'टी' सेल मरणे म्हणजे शरीर आंधळे होणेच आहे. 'टी' सेल म्हणजे आपल्या प्रतिकरशक्तीचा सुत्रधार आहे. कमांडर जनरल आहे त्याच्याच ऑफिसात घुसून त्याला मारल्यावर सैन्य आहे, पण ऑर्डर द्यायला कुणी नाही अशी गोंधळाची अवस्था शरीराची होऊन जाते.

तरी शरीराचा प्रतिकरही चालूच असतो. सुरवातीला व्हायरस शरीरात घुसले आणिया त्यांची वाढण्याची प्रकृथा सुरू झाली, की शरीराची इम्युनटी

त्यांचा बंदोबस्त करून त्यांना आटोक्यात आणते. त्यामुळे सुरवातीला फ्लुयुसारखा ताप येऊन जातो, ते याचेच लक्षण. पण त्याच पूर्णपणे नाई पात होत नाही. कारण दर वेळी जन्म घेताना ते व्हायरस थोडे वेगळे होऊन बाहेर पडतात.

आर. टी. □ न्झाइमचा चूककरण्याचा दर जास्त आहे. तो यांच्या पथ्यावर पडतो. त्यामुळे अगदी तंतोतंत कॉपी होण्याऐवजी बर्क याच चूक होऊन वेगळ्या कॉप्या तयार होतात. म्हणून ॲंटिबॉडिज त्यांना पटकन ओळखू शकत नाहीत. नंतर शरीर त्यांना ओळखायला शकते, त्यांचा नाई पात करते, पण तोपर्यंत दुसरू या 'टी' सेलमध्ये त्यांच्या दुसरू या कॉपू या नघिलेल्या असतात. अशी लढाई पाच, सात, आठ, दहा वर्षे सतत चालू राहते. शेवटी 'टी' सेलची संख्या कमी कमी होत जाते, तसतशी शरीरातली प्रतिकारशक्ती कमी होत जाते. □ रवी त्या सेलचा कऊंट हजार असतो तो ५००, मग २०० शेवटी ५-१० वर येऊन पोचला, की इतर जंतू शरीरावर हल्ला करतात आणि त्यातच माणूस मरतो. माणसातील □ डू सचे व्हायरस प्रत्यक्ष मारत नाहीत, ते फक्त मोक्याचे सेल्स नष्ट करतात. त्यामुळे इतर रोगांना शरीराची दारे सताड उघडी होतात.

मी परांजप्यांना वचिराले, 'पण शरीरात नवीन टी (क्या याला टी-फेर क्या सी. डी. फेर असही म्हणतात.) सेल्स निर्माण होत असतातच ना? तरीही क असं होतं?'

ते म्हणाले 'लहानपणी गुरूजी आपल्याला हौदाचं गणति घालायचे ना, तसं आहे हे. शरीर 'टी' सेल तयार करत असतं, व्हायरस त्या नष्ट करीत असतं. हौदाचा खलच नळ वरच्यापेक्षा थोडा मोठा असला की काय होतं? पाण्याची पातळी हळूहळू खाली जायला लागते. तसं होतं शेवटी हौद पूर्ण रक्कमा होतो.'....

शरीरसंबंधातून रोग दुसरू या माणसास मळिण्याची शक्यता □ कटकु क असते, तर पॉझिटिव्ह रक्ताची बाटली दुसरू यास दली तरी ती ९० टक्के आहे. □ कमेकंच्या शरीरातल्या द्रव पदार्थांचा संपर्क आला की हे व्हायरस दुसरीकडे जाऊ शकतात.

'इट डपिंड्स'. त्यांनी □ क आलेख काढला. □ क उभी रेघ, □ क आडवी. उभ्या रेघेवरच्या भागातून □ करेघ सुरू केली आणि हळूहळू खाली आणत शेवटी खालच्या रेषेला टेकली. म्हणाले, 'आता हाटी फेर कऊंट आहे. हा हळूहळू खाली चाललाय. तो खाली टेकतो ती दहा वर्षे समजा. पण मध्येच त्याला इतर आजार झाले तर?' म्हणून त्यांनी त्या उतरत्या रेघेवर मध्येच □ क खडू डा काढला. ती रेघ आणखी अलीकडे खालच्या रेषेला मळिली. म्हणाले, 'म्हणजे हा आठ वर्षातच जाणार. तसे मधूनच जेवढे जेवढे आजार होतील, तेवढं त्यांच आयुष्य कमी होणार. अगदी अपवादानं अमेरिका तेरा ते वीस वर्षे जगलेले लोक आहेत. पण बहुतेकजण दहा वर्षात जातात. म्हणून त्या दरम्यान त्यांनी आपली तब्येत चांगली ठेवली, आजारांपासून दूर राहिले, तर ततिकी अधिक वर्षे मळू शकतील.'

टी- फेर सेल कऊंट पाच-दहावर आला, की □ रवी साधे साधे वाटणारे अनेकरोग हल्ला करतात. तोंडात पांढरू या रंगाची कॅन्डिडा नावाची बुरशी येते. ती अन्ननलिका पसरून अन्नाचा मार्ग बंद होतो. शेवटी पाणी पणिलेही अवघड होऊन बसते. सतत डायरिया (ढाळ) सुरू होतो वजन महिन्याला □ क्दशांश इतक्या वेगाने घटू लागते. सतत ताप येत राहतो. 'न्यूमोसिस्टिस कॅरिनि' नावाच्या जंतूपासून न्यूमोनिया होतो. मेंदूवर परणाम होतो.

कतडीवर अनेक ठिकाणी नागीण (हरपिस) उगवते. त्वचेचा 'कपोसी' नावाचा कॅन्सर होतो तो पसरत पसरत बराच भाग व्यापून टाकतो. (आपल्याकडे हा फार दुर्मळ आहे.) 'माय ओन कंट्री' नावाचे डॉ. अब्राहम वर्गीस या अमेरिका स्थिरावलेल्या भारतीय तरूण डॉक्टरने लहिलेले पुस्तक वाचले.

अमेरिकेतल्या टेनेसी प्रांतातल्या डोंगराळ भागात तो कम करीत होता. न्यूयारक, सॅनफ्रान्सिस्कोसारख्या महानगरांमधील हा रोग आपल्या छोट्या डोंगराळ गावात काळाला येईल या कल्पनेने ते गाव गाफिल होते. आणि बघता बघता □ डूसचे लोण त्याही गावापर्यंत आले आणि गावाला व्यापून टाकले. त्याच्या पेशंटच्या शेवटच्या अवस्था अतशिय तपशिलाने दिल्यात. त्या फरच हृदयद्रावक आहेत. मला पूर्वी वाटायचे, व्हायरस शरीरात गेल्यापासून दहा वर्षानी, बल्ब उघडावा तसा माणूस मरतो ना, मग वाईट नाही. अख्खी दहा वर्षे मळितात. पण हे पुस्तक वाचल्यावर समजले, की तसे नाही. □ कतर व्हायरस शरीरात गेल्याला कती वर्षे झालीत ते कळत नाही, आणि दुसरे म्हणजे शरीराची पडझड खूप आधीच सुरू होते. शेवटी व्हायरसचा मेंदूवर डायरेक्ट परणाम झाला, तर कही माणसे इतकी भ्रमष्टि होतात, की आसपासच्या माणसांना त्याची सेवा करणेही अशक्य होऊन बसते.

आपल्याकडे तर टी. बी. चे जंतू हवेत □ वढे मुबलक आहेत, की टी-फेर कऊंट दोनशेवर आल्यावर टी.बी. हे स्टेशन लागते आणि माणूस टी.बी. लाच बळी पडतो. तर असे दिसून आलेय, की त्यातली अकरा टक्के माणसे ही □ डूस वषिणूग्रस्त होती आणि इथून पुढे हे प्रमाण वाढतच जाणार आहे. म्हणून या क्षेत्रातले लोक म्हणतात, 'भारतात □ डूसचा चेहरा हा टी.बी. चा चेहरा आहे. परवा 'टाइम' मध्ये व्हॅक्वर परिषदेनंतर □ कलेख आला होता. त्यात म्हटले होते, की भारतातल्या □ डूसच्या साथीच्या पोटात टी. बी. ची साथ दडलेली आहे. □ डूसवाल्यांना तर टी.बी. होणारच, पण त्यामुळे □ डूस

न झालेल्यांना टी. बी. चा प्रसाद मळिणार ! करण □ कटी.बी. झालेला माणूस आसपासच्या वीस लोकांना टी.बी. देत असतो, असे □ कशास्त्रातले अनुभवातून आलेले गणति आहे.

□ इस्सहति टी.बी. झालेल्या पेशंटला जी औषधे दली जातील, ती त्या पेशंटला जी औषधे दली जातील, ती त्या पेशंटमध्ये प्रतकिरशक्तीच नसल्याने लागू पडणार नाहीत आणति औषधे टी.बी. चे जंतू पचवायला शक्णार. त्यामुळे औषधाला दाद न देणार □ या टी.बी. च्या जंतूंच्या जातीच्या जाती देशभर थैमान घालणार.

□ इस्पासून आपण कही दक्षता घेतली तर दूर राहू शकू पण टी.बी. पासून कसे शक्य आहे? करण तो श्वासावाटे, थुंकीवाटे हवेतून मळिणारा रोग आहे.

शरीरसंबंधातून रोग दुसर □ या माणसास मळिण्याची शक्यता □ कटक्क क असते, तर पॉझिटिव्ह रक्ताची बाटली दुसर □ यास दली तर ती ९० टक्के आहे. □ कमेकंच्या शरीरातल्या द्रव पदार्थाचा संपर्क आला की हे व्हायरस दुसरीकडे जाऊ शक्तात.

‘इट डपिंड्स’. त्यांनी □ क आलेख काढला. □ क उभी रेघ, □ क आडवी. उभ्या रेघेवरच्या भागातून □ करेघ सुरू केली आणति हळूहळू खाली आणत शेवटी खालच्या रेषेला टेकवली. म्हणाले, ‘आता हा टी फेर काऊंट आहे. हा हळूहळू खाली चाललाय. तो खाली टेकतो ती दहा वर्ष समजा. पण मध्येच त्याला इतर आजार झाले तर?’ म्हणुन त्यांनी त्या उतरत्या रेघेवर मध्येच □ क खड □ डा काढला. ती रेघ आणखी अलीकडे खालच्या रेषेला मळवली. म्हणाले, ‘म्हणजे हा आठ वर्षातच जाणार. तसे मधूनच जेवढे जेवढे आजार होतील, तेवढं त्यांच आयुष्य कमी होणार. अगदी अपवादानं अमेरिक्त तेरा ते वीस वर्ष जगलेले लोक आहेत. पण बहुतेकजण दहा वर्षात जातात. म्हणून त्या दरम्यान त्यांनी आपली तब्येत चांगली ठेवली, आजारांपासून दूर राहिले, तर ततिकी अधिक वर्ष मळू शक्तील.’

हा □ इस् जगात □ क की कसा उपटला, कुठून आला हा, हे नक्की की कुणालाच माहित नाही. कुणी म्हणते आफ्रिकीतून आला. व्हायरस, बॅक्टेरिया यांच्या अनेककरणांनी नवनव्या जाती तयार होत असतात. त्यात ‘म्युटेशन’ होऊन □ क वेगळेच व्हायरस तयार झाले असावे. १९८१ मध्ये □ इस्च्या रोगाचा शोध लागला तो अमेरिक्त.

सॅनफ्रान्सिस्को आण न्युयार्कचा दोन टोकांच्या शहरात अतशिय दुरमळि आजारांच्या (न्यूमोसिस्टि न्यूमोनिया आण कपीसी कॅन्सर) केसेस सापडल्या. इम्युनटी अत्यंत खालावलेली असली, तरच हे रोग होतात. तशी दुसरी कुठलीही कारणे नसल्यामुळे ही नवीन साथ असल्याने जाहीर झाले. पुढे वर्षा-दीड वर्षातच फ्रान्स आण अमेरिक्त या दोन्ही देशांत जवळपास □ कच वेळी या रोगाचे कारण असलेले व्हायरस सापडले. त्यावर वर्षभरातच रोग ओळखणार □ या □ लायझा, वेस्टर्न ब्लॉट आण पीसीआर या टेस्ट डेव्हलप झाल्या. गेल्या वीस वर्षात आपले शास्त्रीय जग इतकेपुढे गेले नसते तर कय झाले असते, ते सांगता येत नाही. □ कजण म्हणात होते. ‘हाच रोग पंचवीस वर्षांपूर्वी आला असता तर नमिमे जग मेले असते. तरी आपल्याला लोककशाने मरताहेत याच कल्पना आली नसती.’ हे इम्युनॉलॉजीमध्ये सीडी-फेर, सीडी. □ ट, बी सेल्स, डी. □ न. □ ., आर. □ न. □ . पेशच्या आवृत्या (क्लीन्स) कढण्याचे तंत्र, या पेशीमधून पाझरणारे तर् □ हेतर् □ हेचे द्राव हे सगळ □ अलीकडेच उलगडलेले वशि्व आहे.

अमेरिक्तल्या □ क लॅबमध्ये खूप वर्षापासूनच्या माणसांच्या सरिम्सना लावून पाहिली. त्यावरून १९५५ च्या सरिम्समध्ये □ इस्चा पुरावा सापडलाय. त्याचा अर्थ तेव्हापासून तरी नदिन हा रोग अस्तित्वात आहे. माणसे तुरळकतुरळक मरत असणार. अमेरिक्त समलिंगी लोकांमध्ये याची लक्षणे दिसायला लागली. त्यामुळे □ इस् आण समलिंगी असे समीकरण झाले. थोड्याच दविसात तशी लक्षणे समलिंगी नसणार □ यात दसू लागली.

□ इस्चा पहिला चेहरा अमेरिक्त होता, नंतर तो आफ्रिक्त झाला. आता तो आशियाई झाला आहे. सन १९८१ मध्ये रोग सापडला. १९८२ मध्ये व्हायरस सापडले. लगेच वर्षभरात टेस्ट डेव्हलप झाल्या. लोकांना वाटले, आता वर्षभरात औषध आण प्रतबिंधकलसही सापडणार, पण त्यानंतर पंधरा वर्षे गेली तरी हमखास लागू पडेल असे औषध मळिले नाही. जी मळिली आहेत, त्यांच्या मर्यादा बर् □ याच आहेत. प्रतबिंधकलस तयार करता येत नाही. कारण दर वेळी हे व्हायरस ‘टी’ सेलमधून नवी जात होऊन बाहेर पडतात. त्यामुळे सर्वच जातींना लागू पडेल असे व्हॅक्सिनिही होत नाही, म्हणून तुरत तरी हा औषध नसलेला, मृत्युकडे बहुदा हमखास नेणारा रोग आहे.

आतापर्यंत अनेक साथी मानव जातीने पाहिल्या. प्लेगची साथ होती. त्यात लक्षावधी माणसे खलास झाली. इतर लहान- मोठ्या साथी होत्या, पण □ इस्ची साथ त्यापेक्षा बरीच वेगळी आहे. इतर साथीचे कारण अस्वच्छता, दुषति पाणी वगैरे असे. ती □ खाद्या भागापुरती मर्यादति असे. त्याचा कही मर्यादति कळ असे.

या साधीचे तसे नाही. वशिषत□ या रोगाचा प्रसार स्त्री-पुरुष संबंधातून क्वि समलिंगी संबंधातून होतो. आणि सेक्सबाबतचे वर्तन बदलणे क्वि नयंत्रित करणे ही सर्वात अवघड गोष्ट आहे. इतर रोगांच्या बाबतीत आपण क्वरा उचलणे, फ्वारे मारणे, सर्वांना लस टोचणे असे उपाय वापरून साधीला आळा घालू शकतो. इथे तसे नाही. माणासांचे कुठे क्वेणाशी संबंध असतील हे क्वही सांगता येत नाही. पुण्यातल्या □ क □ डस क्वैन्सलिंग सेंटरमध्ये बसलो होतो. क्वैन्सलिंग बाईपुढे □ क पंचवशीचा माणूस बसलेला होता. त्याची टेस्ट झालेली होती. ती पॉझिटिव्ह आलेली होती. (व्हायरस त्याच्या शरीरात आढळले होते.)

बाईनी त्याला वचारले, 'तुमचा बायके वयतरिक्त्त स्त्रीशी संबंध आला होता क?' तो मान खाली घालून म्हणाला, 'आमच्या क्वमावर □ क बाई आहे. तच्चियाशी □ क्वदा आला होता.'

'हे तुमच्या पत्नीला माहित आहे क?'

'नाही.'

त्यावर त्यांनी यापुढे क्वय दक्खता घ्यायच्या वगैरे सांगतिले व म्हणाल्या, 'तुमच्या बायकेला आत पाठवा व तुम्ही बाहेर बसा.' तरूण मुलगी समोर येऊन बसली.

इतर चौकशी झाल्यावर तिलाही तोच प्रश्न वचारला. तनिही मान खाली घालून सांगतिले, 'माहेरी जवळ राहणार□ या मुलाशी माझे संबंध आहेत.'

ससूनच्या ओपीडीत बसलो असता □ क कटकुळा, उंच मुलगा सटुलावर डॉक्टरांपुढे बसला होता.

डॉक्टरांनी याबाबत चौकशी क्वेत्ती. त्याला गुप्तरोग झालेला होता. तो रक्क्सा ड्रायव्हर होता. म्हणाला, 'माझे बायकेशविय आणखी तीन मुलींशी संबंध आहेत.'

मी थक्की क्वझालो! डॉक्टर मत्तिर म्हणाला, 'आपल्याला क्वत्पना येणार नाही इतक्या 'अनपेड' (पैशा शविय) सेक्सचं प्रमाण मोठ आहे. आपण भारतीय संस्कृती वगैरे म्हणतो, पण इथं येऊन बघा. खरी संस्कृती इथं पाहायला मळिले.'

अशा क्वेत्रातल्या डॉक्टरांशी बोलणं म्हणजे अनुभवच असतो. खालपासून वरपर्यंत शरीरसंबंधाचे क्वसे वेड समाजाला लागलेय, ऑफिसामधल्या चांगल्या पगाराच्या मुली फवलया वेळात अधिकपैसा मळिवण्यासाठी क्वय क्वय उद्योग क्वतात वगैरे वगैरे . . .

'नारी' चे डॉ. गंगाखेडकर म्हणाले, 'टीव्हीमुळे हे आणखीच वाढलंय. फ्लिमी गाण्यांमधून अगदी उघड उघड सेक्स चाळवला जातो. आता तर आपलं दूरदर्शन 'एडल्ट चॅनल' (मोठ्या माणासांसाठी बहुदा जास्त सेक्शुअल दृश्ये दाखवणारी) सुरू करताहेत म्हणे. म्हणजे आणखीनच हे प्रकर वाढतील.'

'नारी'च्या पुण्यातल्या रक्त्तपासणी क्वेंद्रात बसलो होतो. □ क जल्ह्याच्या ठकिणाहून □ क साठीचा, शर्ट धोतरातला व्यापारी, त्याचा हीरोटाईप क्वडे घातलेला तरूण मुलगा, त्याची डोक्यावर क्वमाळापर्यंत पदर घेतलेली सुरेख दसिणारी बायके आणि तच्चि दोनेकवर्षाचे अत्यंत सुंदर व गुटगुटीत मुल हे सगळे आले होते. त्या तरूण मुलाची तधिांची टेस्ट क्वेत्ती होती. त्याचा नक्किल यायचा होता. तरूण मुलाची, मुलीची आणलिव्हान मुलाची तधिांची टेस्ट क्वेत्ती होती. त्याचा नक्किल यायचा होता. तरूण मुलाचा चेहरा पडलेला होता. त्याची हसरी बायके सासर□ याची अदब राखून बाहेरच्या बाजूला मुलाबरोबर खेळत बसली होती. तेवद्वयात नक्किल आला आणि क्वळले- नवरा, बायके, मुल तधिही पॉझिटिव्ह आहेत. मला थक्की क्वच बसला. डॉक्टरांनी लगेच नक्किल सांगतिला नाही. उदया या, असे सांगतिले. महातारा व्यापारी डॉक्टरांना अजीजीने सांगत होता, 'डॉक्टर, हाकसला रोग आमहाला माहितिबी नाही. कुठ याचा दवा मळिलो सांगा. पाहजि तेवढा खर्च येऊ दे. आपली तयारी आहे. बॉम्बेला नेऊ क? तुम्ही चट्टि□ ठी द्या. आता बॉम्बेला नघितो.' डॉक्टर म्हणाले, 'बघू. उदया या.'

ते गेल्यावर डॉक्टर म्हणाले, 'हा पोरगा तीन वर्षापूर्वी आला. तेव्हा कुठं वेश्याक्वे जाऊन आला होता. पॉझिटिव्ह नघिला. त्याला आमही समजावून सांगतिलं, की क्वय दक्खता घ्यायच्या वगैरे. पत्नी उथानं नंतर जाऊन लग्न क्वेलं. न सांगताच क्वेलं असणार. आता मुल झालं. आता तधिही पॉझिटिव्ह. क्वय क्वणार आपण?'

'नारी' चा आण□ क्वूनच या क्वेत्रातला संक्ते आहे, की त्या माणासाचे नदिन हे त्याला तौडी सांगायचे. मला आश□ चर्य वाटले. डॉ. आनंद दक्किक हा माझा मत्तिर तथिे क्वम करतो. तो म्हणाला, 'आम्ही त्याला नदिन सांगतो. त्याचं क्वय क्वायचं ते त्यानं ठरवावं.'

'पण त्यानं बायकेला नाही सांगतिलं तर?'

‘त्याला आपण कय करणार? अशी कतीतरी तरूण मुलं येतात. पॉझिटिव्ह नघितात. □ कनं तर मला त्याच्या लग्नाची पत्रकिच दाखवली. म्हणाला, ‘पंधरा दविसांनी लग्न आहे. मी घरी सांगूच शकत नाही. आता त्या मुलीचं वाटोळं होणार.’ आपण त्याला धोकेसांगायचे कम केत्त, पुढचं कय करणार?’

‘पण त्या घरच्यांना इन्फॉर्म केत्तं तर?’

ही गुप्तता पाळणं हा आपला संकेत आहे. बंधनकरक आहे. करण ती पाळली नाही तर कय घोटाळे होतात, हेही आमही रोज पाहतो. □ क खेड्यातल्या शाहाण्या डॉक्टरनं तर गावची सभा घेऊन सांगतिलं, की या माणसाला असा रोग झाला आहे. कय होणार? तो माणूस वाळीत पडला. नुसतं नदिान इतर कुणाला समजलं, की बातमी वणव्यासारखी पसरते. कहींना कमावतून कढून टाकतात. कहींना घराबाहेर हाकलतात. आपण कशाकशाला जबाबदार राहणार?’

वनिति चतिळे या कौन्सेलर. मुंबईला टाटा इन्स्टिट्यूटतरफे □ क कौन्सलिंग सेंटर चालवतात. त्यांना वचारले, ‘तुम्ही अशा परिस्थितीत कय काल?’

‘मी त्या मुलाला त्या लग्न ठरलेल्या मुलीला सांगायला भाग पाडेन. त्याला पटवून देईन.’ ‘पण त्यानं नाही ऐकलं तर?’

‘मी त्याला धमकी देईन, की तु नाही सांगतिलंस तर मी सांगेन. त्यापेक्षा तूच सांग. यानं तो नक्की कीच सांगेल.’

‘पण तरीही त्यानं नाही सांगतिलं तर?’

रजरीमध्ये. आपल्या देशाची ब्लड पॉलिसी अशी आहे, की ब्लड हे कमीत कमी दिलं जावं. ब्लड जतिकं कमी द्याल, ततिकं □ इंस व्हायरस पसरण्याचा धोक कमी होणार. शेवटी रक्त हे □ क जीव वाचवणारं औषध आहे. त्याचा जपूनच वापर केला पाहजि.’ ‘तर मग मी सांगेन. मी त्या मुलीचं पुन्हापुन्हा नुक्सान होऊ देणार नाही.’

वनिय कुलकर्णी हा स्कनि स्पेशालिस्ट मतिर या क्शेत्रात बरेच कम करतो. त्याच्या खासगी प्रॅक्टिसमध्ये अनेक □ इंसग्रसत पेशंट येत असतात. त्याची प्रयास नावाची संस्थाही आहे. तो म्हणाला ‘माझ्याकडे अशी कही उदाहरणं आहेत. मुलाचि टेस्ट पॉझिटिव्ह आली. त्याचं लग्न ठरलंय, पण त्याला घरी क्वा ठरलेल्या बायकेला सांगायचा धीर होत नाही. □ क म्हणाला, ‘डॉक्टर, तुम्हीच त्या बाजूच्या लोकंना कहीतरी करण सांगा आण ललग्न मोडा.’ मी कहीही रोगाचं करण सांगतिलं की पलीकडची माणसं म्हणायची, ‘कही हरकत नाही. आपण ट्रीटमेंट द्या. पाहजि तर जहांगरिमध्ये ठेवा. सगळा खर्च आमही करू.’ ‘मला करणं पुरवून लग्न मोडता मोडता पुरेवाट व्हायची.’ असे अनुभव माझ्या या क्शेत्रात प्रॅक्टिस करणार □ या इतर मतिरांनाही आलेत.

□ क केंद्रात आलेली कही तरूण मुले वेश्यांकडे जाऊन व्हायरस मळिल्याचे सांगत होती. त्यांच्याकडे बघून ती अगदीच साधी मुले वाटत होती. त्यातल्या □ कने सांगतिले, ‘माझे लग्न ठरलं, पण मी क्शी ‘ते’ केत्तं नव्हतं. बायकेबरोबर आपल्याला ‘ते’ करता येईल क, जमेल क, जमलं नाही तर तचि कय मत होईल, अशी कळजी वाटत होती. म्हणून मी धीर करून □ कदा ‘तकिडे’ (वेश्यांकडे) गेलो.’ डॉक्टर म्हणाले, ‘हे मुलांचे नेहमीचं आहे. आपल्या समाजात प्रॉपर सेक्स □ ज्युक्शेन (लैंगिकशक्शेण) नसतं. ते जर दिलं गेलं असतं तर ही मुलं कशाला तकिडे गेली असती?’

सेक्स □ ज्युक्शेन हा आता आजपर्यंत लोकंना हास्यास्पद वषिय वाटत होता, पण ज्ञानाच्या आण आत्मवश्लिवासाच्या अभावाने अशा नवरा-बायकेच्या क्ती जोड्या □ क जीवघेण्या प्रवासाला नघित असतील! या क्शेत्रातले □ क जण म्हणत होते, ‘या □ इंसमुळे आता लोकंना सेक्स □ ज्युक्शेनची आठवण होऊ लागलीय.

आम्हाला शाळाशाळातून बोलावणी यायला लागलीत. पुरवी आमही त्यांच्या मागं लागायचो, तरी प्रतिसाद नसायचा.

□ इंस आण वेश्या हे पहलियापासून बनलेले समीकरण आहे. □ इंसचा सगळा दोष त्यांच्यावरच टाकता जातो. वजियताई लवाटे या वेश्यांमध्ये बरीच वर्षे कम करतात. त्या म्हणाल्या, ‘त्या मुलींच्या (वेश्यांच्या) शरीरात □ इंस कही आपसूकतयार नाही झाला. कुणीतरी पुरूषानच तला दिलं आहे. मग तला क दोष देता?’

डॉ. रमेश गौड नावाचे डॉक्टर नाशक्लिा □ इंस क्शेत्रात कम करतात. त्यांच्या □ क करयकर्त्याबरोबर गंजमाळ भागातल्या वेश्या वसतीत गेलो होतो. □ क बसस्टॉपच्या मागे खूप घाण साठलेली होती. तथिल्या □ क भतिवर चढून परत उतरलो तो □ क झोपडीतच. त्या वसतीत कुठूनही जा, असे उतरूनच जावे लागते, ती सगळी वसती म्हणजे अनेक छपपरांनी बनलेल्या □ क छपराची, अंधारी वसती आहे. या झोपड्या □ कमेकंना सलग दाटीवाटीने तयार झालेल्या. आत सगळ्या वेश्या. आम्हाला बसायला जागा नव्हती. तसेच क्शेतरी बसलो.

ज्या बाईकडे गेलो होतो, ती □ क कसरी, बोलकी, तरूण सावळी मुलगी होती. ती इतर मुलींना कंडोम वापरायला उद्युक्त करते. डॉ. गौडांच्या

कर्यकरत्याबरोबर कम करते. तेवढ्यात आतून पननाशीची जाड बाई आली आण तिला 'तु कुठं होतीस रात्रीची, क उशीर केलास, ती व इतर मुली क्शीणपणे आमच्याकडे बोट दाखवून 'हे साहेब आलेत' वगैरे सांगण्याचा प्रयत्न न करू लागल्या, त्यावर त्या बाईने 'कसले सायब, मला माहित नाही.' म्हणून जवळची केसुणी मुठीकडच्या भागाने तिला बडवबडव बडवले. आम्ही सुन्न होऊन उभे राहिलो. ती आधीची तरतरीत मुलगी आत लहान मुलीसारखी गुडघ्यात मान घालून ऊं ऊं करीत रडू लागली. आम्ही नरीप न घेताच परतलो.

पुण्यात व्यवसाय करणारी 'ज्युली' नावाची गोव्याहून आलेली अशीच कळी, शडिशडीत मुलगी भेटली होती. ती स्वतः 'पॉझिटिव्ह' आहे. तिला लहान मुलगी आहे. तीही पॉझिटिव्ह आहे. ससूनच्या आवारात 'साफेश' नावाची अनाथ मुलांची संस्था आहे. तिथं तिला ठेवलं आहे. ज्युलीताई म्हणाल्या, 'दुपारी मेक' अप करून चारला खाली जाऊन उभं राहायचं ते पहाटे चारपर्यंत. वर यायचं ते गरि हाईकघेऊनच यायचं. तहान लागली म्हणून चोरूनमारून पाणी प्यायला वर आलं आण घिरवालीनं पाहलं, की ती तोंडानं शवियांचा पट टा सुटू करते. क्शी क्शी मारहाणही करते.'

'तुम्ही गरि हाईकला कंडोम वापरायची सक्ती करता क?'

'आम्ही सांगून पाहतो. ऐकलं तर ठीक त्या करणानं गरि हाईकपरत गेलेलं घरवालीला चालत नाही. परत शविया, मार खायला कुणी सांगतिलयं? त्यापेक्षा नाही कंडोम तर नाही.'

मी डॉक्टर आहे समजताच त्या म्हणाल्या, 'डॉक्टर, क्शी येणार आहे या रोगाचं औषध? ही बमिरी लवकर हटवा ना.'

मला त्यांच्या अनाठायी विश्वासाचे नवल वाटले. पुढे म्हणाल्या, 'कहो, दारू पणिं या बमिरीला चांगलं असतं क वाईट?'

'वाईट. कारण तुमची प्रतिक्रिया क्शी कमी होईल. शक्यतो टाळलं तर बरं. शक्य आहे क ते?'

बोट हनुवटीला टेकून मान हलवत म्हणाल्या, 'कसं शक्य आहे? प्रत्येक गरि हाईकयेतं ते बाटली घेऊन. प्यावीच लागते. नाही म्हटलं तर गरि हाईकबघिडतं, पुढे म्हणाल्या, 'मला माझ क्शी वाटत नाही हो. मी मरायला तयार आहे. पण माझ्या पोरीचं कय होणार हो?'

'साफेश' ची कॅन्सेलर क्ल्याणी तिथे उभी होती. ती म्हणाली, 'आमच्याकडे अनाथ मुलं येतात ना, त्यांना क वशिष्ट वयापर्यंतच आम्ही सांभाळू शकतो. हीची बेबी पॉझिटिव्ह आहे. तिचं कय कायचं तो प्रश्नच आहे. मुलं दत्तकघ्यायला कुटुंब येतात. त्यांना पॉझिटिव्ह बेबी देता येत नाहीत. अलीकडे उघड्यावर सोडून दिलेल्या मुलांमध्ये पॉझिटिव्ह मुलांचं प्रमाण खूप आहे. त्यांचं कय कायचं, हे समाजानंच आम्हाला सांगावं.'

पॉझिटिव्ह लोकांची भरतातील पहिली असोसां शन पुण्यात सुरू झाली. पक्किनावाचा तीस-पस्तशीचा गौरा तरूण ती चालवत असतो. तो म्हणाला, 'या वेश्यांचे फार प्रॉब्लेम आहेत. सरकारतर्फे कंडोम फुफ्ट मळितात. कही सेवाभावी संस्था वेश्यांना कंडोमचे बॉक्स देताना फोटो कढून घेतात. पेपरमध्ये त्यांना प्रसिद्धी मळिते. त्यांच्या संस्थेला फॅरेनचे पैसेही मळितात, पण ती बाई ते कंडोम वापरते क, हे केणीच पाहत नाही. मी क कदा माझ्या अशाच क क बहणीकडे (पॉझिटिव्ह बाईकडे) गेलो होतो. तनिं कॅटखाली बोट दाखवून मला कंडोमचे बॉक्सच्या बॉक्स दाखवले. म्हणाली, 'दादा, लोकहे देतात. आम्ही ठेवून घेतो. पण गरि हाईकनाही म्हणतात. मग वापरायची क्शी, ते सांग तू.' मला त्या कळिसवाण्या देसणार या स्त्रियांची अगतकता स्पष्टून गेली. त्या कुणाला हा रोग द्यायचं थांबवूच शकत नव्हत्या आण तो रोग कुणाकडून घ्यायचंही थांबवू शकत नव्हत्या.

पक्कि म्हणाला, 'परवा अशाच क क पॉझिटिव्ह बहणीकडे गेलो. ती मुडात नव्हती. मी वचारलं, 'कय झालं' तशी ती म्हणाली, 'कय सांगू दादा. कल मी सहा गरि हाईककेली. समद्यांना मी कंडूम दाखवले, पण सगळं नाही म्हणाले. आता क क दविसात मी सहा लोकांनास मरणाची वाटच दाखवलीना. ते हा रोग त्यांच्या बायकांना देणार. कती जणांच्या हत्येचे पाप माझ्या डोक्यावर. कल राती अन्नपण गेलं नाही पोटात.' असं म्हणून मुळमुळ रडायला लागली. मी तिला समजावलं- 'हे बघ ताई, तू तुझं सांगायचं कम केलं ना, आता त्यांनी ऐकलं नाही, त्याला तू कय करणार?' तरी ती म्हणत राहिली, 'पण पाप माझ्याच डोक्यावर बसणार.' आता कसं समजावून सांगायच तिला?'

समजा, कंडोम वापरायला गरि हाईकतयार झाले, तरी पुढे अनेक धोके ठेवलेलेच आहेत. ते गरि हाईकदारू पळिन आलेले असले तर कंडोम नीट चढवता येत नाही. कंडोम थेटपर्यंत उलगडत न्यावा लागतो. चढवताना कंडोम फटतो. ती क्शी झाल्यावर तो कंडोम हळूहळू कढून वीर्य अडकलेल्या भागाला गाठ मारून ते क्करापेटीत पेकून द्यावे लागते. ते या दारू प्यायलेल्या अवस्थेतल्या गरि हाईकला जमत नाही.

पक्कि म्हणाला, 'सरकार कंडोम फुफ्ट देतं - आम्ही तुमच्यावर उपकार करतो अशा भावनेनं, पण कंडोम कसे असतात? सगळा वशलिबाजीचा नक्किट माल. ती सरकारी पॅकबंद खोकी ऑस्ट्रेलियाला क क संस्थेकडे तपासायला पाठवली, तर त्याचा रिपोर्ट आला, '८० टक्के कंडोम बेकर होती.' आम्ही खूप आरडाओरडा केला तेव्हा आता दर्जा बरा आहे पहिल्यांदा वंगण म्हणून पावडर वापरायचे त्यांना आतल्या भागावर रेश यायचा. त्याविषयी ओरड

केली तेव्हा आता जेलीचं वंगण असलेलं व्होम यायला लागलेत.' 'नुसत्या शरीरसंबंधाने रोग दुसरू याला मळितो, तर शरीरात होणारे द्राव मसिळले तर - मग ते वीर्य असेल, रक्त असेल, 'नारी'वाले डॉ. संजय मेहेदळे सांगत होते. 'नुसत्या सेक्समधून रोग जाण्याची करण्याक्षमता १ टक्के क आहे, पण गुप्त रोग असतील तर ती ५ टक्के केवाढते.'

'फक्त १ टक्के क? मग घाबरण्याचं ५ वढं करण कय?

डॉ. गंगाखेडकर म्हणाले, 'गुप्त रोगांचं प्रमाण आपण खूप कमी केलं, तर ५ टक्के प्रसार पाच टक्के क्यांनी खाली येऊ शकू ही कही कमी अचीव्हमेंट नाही.'

'पण कारण कसं ते?'

'या वस्त्यांमधून चांगले दवाखाने कढा. चांगली औषधं, रगिरस अपचार केले. तर गुप्तरोगांचं प्रमाण सहज खाली येऊ शकते.'

वेश्यामधलं पॉझिटिव्ह असायचं प्रमाण दक्खिसेदक्खि वाढत चाललंय. मुंबईला ८६ मध्ये ५ कटक्के क वेश्या पॉझिटिव्ह होत्या त्या ८८ मध्ये, ८ टक्के केडाल्या. ९१-९२ मध्ये त्या ३४ ते ४१ टक्के केहोत्या. आता ९६ मधला अंदाज ५५ ते ६० टक्के केइतक आहे.

वेश्यामध्ये नुसते 'व्होम वापरा' असा प्रचार कून कसे चालेल? त्यांची जगण्याची परत सुधारल्याशावाय प्रचाराचा उपयोग होणार नाही. 'नारी'चे शुक्रवार पेठेत वेश्यावस्तीत जे कॅन्सलिंग सेंटर आहे. तिथे कय कारण ५ ककर्यकर्ता सांगत होता, 'आम्ही त्यांना सांगायला जातो, असा असा रोग आहे. त्याचा जंतू शरीरात गेल्यावर दहा वर्षानी मरण येतं, त्यासाठी नरीध वापरा.'तर त्या म्हणतात, दहा वर्षांनी ना? इथं माझा धंदा नाही झाला, तर मी उद्याच उपाशी पडून मरंल. ते दहा वर्षाचं राहू दे.' यांना कसं समजावून सांगायचे?'

शरीरसंबंधातून रोग दुसरू या माणसास मळिण्याची शक्यता ५ कटक्के क असते, तर पॉझिटिव्ह रक्ताची बाटली दुसरू यास दली तरी ती ९० टक्के के शक्यता होते. कहीच्या मते ती १०० टक्के केआहे. ५ कमेकच्या शरीरातल्या व पदार्थाचा संपर्क आला के हे व्हायरस दुसरीकडे जाऊ शकतात. रक्त, लफ्फोड्स इथे व्हायरस जासत असतात. पण वीर्यात क्वि योनीतल्या द्रावात कतीसे येणार? म्हणून ततिके शक्यता कमी होते. तनि लटिर लाळेमध्ये ५ खादा व्हायरस, इतकेलाळेत प्रमाण आहे. म्हणून चुंबनामारफ्त रोग मळिण्याची शक्यता त्याहूनही कमी. सर्वात लवकर म्हणजे रक्तातून जाणार. न्हाव्याकडे, सलूनमध्ये ब्लेडमारफ्त जाईल असे कहीना वाटते, पण तशा केसेस अजून नोंदल्या गेलेल्या नाहीत. कारण ५ कला जखम होणार, मग तो वस्तारा न धुता, न पुसता तसेच ताजे न साकळलेले रक्त वस्तरू यावर असताना दुसरू यास जखम कून त्यात ते रक्त मसिळले गेले पाहजि. परत त्या थेंबात तो व्हायरस असला तर तो दुसरू याच्या शरीरात जाणार. कारण रक्ताची बाटली चढवतो त्यात ३०० सीसी रक्त असते.

कही जण वचारतात, 'रोग्याच्या शरीरावरचा डास आपल्याला चावला तर पसरेल क हा रोग?' तसे होत असते तर ५ व्हाना सगळे जग मरून गेले असते. डास रक्त शोषतो, पोटात त्याचा ब्रेकडाऊन कून त्याच्यापासून प्रोटिनस मळिवतो आणा ती पुनरूत्पादनासाठी वापरतो, आधी तो रक्त घेणार कती, तर पाव थेंब. त्यात व्हायरस असेलच तर ते या बेकडाऊनमध्ये शल्लिक राहत नाही. त्यामुळे डासामारफ्त रोग पसरल्याची ५ कही केस नोंदली गेलेली नाही. पण रक्ताची बाटली चढवल्यामुळे तर असंख्य लोकया रोगाला कळी पडलेत. सगळ्यात दुर्दैवी लोकम्हणजे हमिफ्लिया क्वि थॅलेसमिया या आनुवंशिक आजाराने गरस्त असलेले लोक हमिफ्लियावाल्यांचे रक्त साकळू शकत नाही. त्यामुळे रक्तस्त्राव झाला, के तो होतच राहतो. अशांना वरचेवर रक्त घेण्याची गरज भासते.

थॅलेसमियावाल्यांच्या शरीरात पुरेसे रक्त बनू शकत नाही. त्यामुळे ठरावककळाने दुसरीकडून रक्त नाही घेतले तर ते जगूच शकणार नाहीत. या दुषति रक्ताचे पहिले कळी तेच होते. बचारे आधीच ५ कअसाध्य व्याधीशी सामना करीत होते. त्यात ही आपत्ती! आणखी असेच ५ ककळी म्हणजे डायलसिसवरचे लोक कडिनीच्या रोग्यांना कही ठरावककळानंतर टायलसिस रोग्यांना कही ठरावककळानंतर डायलसिस कून घ्यावेच लागते. नाही तर शरीरातली दुषति द्रव्ये साठवून माणूस मरतो.

डायलसिसच्या यंत्रात सर्व रक्त फिल्टर कून परत शरीरात येते. यातले फिल्टर वेळच्या वेळी बदलले नाहीत तर तथून पुढच्या येणारू या माणसास व्हायरस मळाल्याची उदाहरणे आहेत. आता अनुभवाने कही ठक्किणी पॉझिटिव्हवाल्यांचे वेगळेच मशानि ठेवलेले असते. माझ्या ओळखीच्या माणसाचे कडिनी ट्रान्स्प्लांटचे ऑपरशन झाले. त्यासाठी सर्वांनी कही लाख रूपये उभे केले आणा त्यामारफ्त त्याला ५ टक्के व्हायरस पोचले. देणारा आणा घेणारा दोघेही आता हयात नाहीत. हे सर्व ५ टक्के सुरवातीच्या कळात घडले. तेव्हा टेस्ट करणे ५ वडे सर्रास नव्हते.

आता टेस्ट नधाल्या आहेत. पण रक्ताच्या पशिवीवर नुसता टेस्ट केल्याचा शक्ति क मारून पशिवी तशीच दली तर? आपल्याकडे तर हे सर्रास होतेच आहे, पण ५ वद्ध्या ककशसितीच्या जर्मनीत, जपानमध्ये आणा फिनसमधल्या ब्लड बँकंतही हे झालेले आहे. फ्रान्सचा रिपोर्ट वाचला होता. ती

ब्लड बँक चालवणारी कंपनी तोट्यात येत चालली होती. पैसे वाचवण्यासाठी ही टेस्ट न करता रक्त सर्व युरोपभरात कुठे कुठे पेशंटला पाठवले गेले. त्यातून □ कसे बावीस क पंचवीस लोकांना हा रोग मळाला.

आपल्याकडे ८९ मध्ये ही टेस्ट सक्तीची झाली. जुन्या सर्वात स्टँडर्ड समजल्या जाणारे □ या मुंबईच्या रेडक्रॉस ब्लड बँकेत जवळपास काही वर्षे टेस्ट न करता रक्त बाहेर दिले गेले. त्या वेळाचा तपास झाला, त्यात मुंबई पोलिसामधले डी. सी. पी. हेमंत करवरे सहभागी होते. ते म्हणाले, 'ती ब्लड बँक म्हणजे नविवळ बजबजपुरी होती. स्टॉफवर मॅनेजमेंट कंट्रोलच नव्हता. मॅनेजमेंटमध्ये बहुतेक वृद्ध. आम्ही रजिस्ट्रारस पाहिली. रक्ताच्या नोंदी होत्या पण टेस्ट केल्याचे कॉलम रिकिमे. रक्त पुढे कुठं दिलं गेलं त्याचे कॉलम रिकिमे. तपासातून असं कळलं, की रक्तदान कार्यक्रम व्हायचे, पण कित्येक पशिव्या स्टॉफमधले लोक वकियचे. कुणाचा पायपोस कुणाच्या पायात नव्हता, याही प्रकरणात शेकडो बाटल्या दुषति रक्त पेशंटला दिलं गेलं असावं, असा अंदाज आहे परवा जसलोक्सारख्या श्रीमंताच्या हॉस्पिटल मधल्या बँकेतही तोच प्रकार. (आपले □ फ. □. पूढ अँड ड्रग एडमनिसिटेशन अत्यंत कार्यक्रम रतीने हे प्रकार उघडकीला आणत आहे.) ती बँक बंद करायचा हुकूम झाला. आता तो हुकूम परत परिवला गेल्याचं कळलं.'

नाशकिया डॉ. गौडांनी याचा खूप अभ्यास केलाय. ते म्हणाले, 'अधकृत ब्लड बँकपेक्षा अनधकृत ब्लड बँकची संख्या खूपच जास्त आहे. डॉक्टर रक्त मळिवतात, आवश्यकती केमीकल घालून फ्रीजमध्ये ठेवतात आण काही डॉक्टरांना फोन करून ते रक्त खपवतात.'

'खपवतात म्हणजे?'

'या क्लॅकडॉक्टरांची छोटी छोटी हॉस्पिटल्स असतात. त्यांना फोन करतात. 'अरे, तुझी ऑर्डर बरेच दविसांत नाही आली? सध्या अमक्या गुरुपच्या बाटल्या आहेत, बघ कुणी घेणार असलं तर?' मग तो त्याच्या एनमिया झालेल्या पेशंटपैकी कुणाला तरी घाबरवतो. रक्ताची बाटली चढवली नाही तर खरं नाही. त्यासाठी दोन दविस एडमट करून हजार रूपये बलि करता येतं, रूमही भरल्या जातात. वास्तविक एनमियासाठी □ क बाटली रक्त देण्याचा काही उपयोग नसतो. हमिग्लोबिन काही दविस वाढतं. परत रक्त पूरवत होतं. एनमियाचं करण दूर करायला पाहजे ते करत नाहीत.'

त्यांनी काही चारट दाखवले. म्हणाले, 'आपल्या देशात ब्लड बँकमधून जमा होणारं ७० टक्के केरक्त एनमियासाठी दिलं जातं. त्याचा काही उपयोग नसतो. उरलेलं एक्सडिंटमध्ये, सर्जरीमध्ये. आपल्या देशाची ब्लड पॉलिसी अशी आहे, की ब्लड हे कमीत कमी दिलं जावं. ब्लड जतिकं कमी द्याल, ततिकं □ ड्स व्हायरस पसरण्याचा धोक कमी होणार. शेवटी रक्त हे □ क जीव वाचवणारं औषध आहे. त्याचा जपूनच वापर केला पाहजे.'

नाशकिये वनापरवाना खासगी ब्लड बँकेचे बरेच प्रस्थ असल्याचे आधीच माहित होते. मुक्तांगण व्यसनमुक्ती केंद्राकडे नाशकिये वनापरे ड्रग एडक्टि पेशंट सांगायचे, 'जेव्हा पैसे उभे करायचे सगळे रस्ते बंद व्हायचे, तेव्हा मग आम्ही अमक्या डॉक्टरकडे जायचो. तो रक्त घ्यायचा. त्याचे पंचवीस रूपये मळायचे. □ क पुडीची (गरदच्या पुडीची) सोय व्हायची. हे पेशंट आधीच दुबळे. यांचे रक्त घेणारे केण हे डॉक्टर? चौकशी केली तेव्हा समजले, की असे इथे बरेच आहेत. फक्त फ्रीज □ वढेच त्यांचे भांडवल. कसले चेकंग नाही, कुठल्या टेस्ट नाहीत. त्यांना असलेल्या जुजबी माहतिवर हा धंदा चाललेला. इतरांच्या रक्तावर जगणारी आण अनेकंच्या जीवाशी खेळणारी □ क जमात पहायला मळाली, आण तीही सुशिक्षित!

रक्त साकळू नये म्हणून त्यात अँटी-केयाग्युलेट्स घालावी लागतात. तरीही रक्त हे वीस दविसांनी (आण काही अँटी-केयाग्युलेट्स वापरली तर पसलीस दविसांनी) फेकून द्यावं लागतं. १५ ऑगस्ट, २६ जानेवारीला खुप लोक रक्तदान करतात आण नंतरचे पंधरा-वीस दविस ब्लड बँकमध्ये रक्ताचा महापूर असतो. जनक्ल्याण रक्तापेढीचे डॉक्टर दलीप वाणी हे या क्षेत्रातले उत्साही कार्यकर्ते. ते म्हणाले 'त्यापेक्षा लोकांनी आपापल्या वाढदविसाला रक्तदान करावं, म्हणजे वर्षभर सतत पुरवठा होत राहील.' डॉ. गौडांचे म्हणणे, 'रक्तदान मोहमा राबवण्यापेक्षा □ खाद्या संघटनेनं रक्तादात्यांची यादी करावी. ते हुकमी लोक असले पाहजेत. त्या त्या ब्लडगुरुपच्या रक्ताची मागणी आली, की संघटनेनं त्यांच्या यादीतल्या त्या ब्लडगुरुपच्या माणसाला ब्लड बँकेत पाठवायचं. असं नेटवर्क केतं तर ती सर्वात योग्य व्यवस्था होईल.'

दलीप वाणी म्हणाले, 'करता येणं अवघड आहे. करण सरकरनं व्ही. डी. आर. □ ल. (गुप्त रोगांच्या जंतूसाठी), ऑस्ट्रेलियन अँटिजेन, (लविहरच्या जंतूसाठी), □ लायझा (□ ड्ससाठी) अशा टेस्ट कम्पसरी केल्या आहेत. त्यांना मध्ये अवधी मळाला पाहजे.'

□ ड्सग्रस्त रक्तासाठी सरकरची □ क वचित्तिर पॉलिसी आहे. घेतलेल्या रक्तापैकी (□ ड्ससाठी करावी लागणारी) □ लायझा पॉझिटिव्ह आली, तर त्या रक्तादात्याशी संपर्क साधून त्याला या नदिनाची क्लपनादयायची नाही. ते रक्त फेकून देऊन मोलळं व्हायचं. 'नेके' या अखिल भारतीय पातळीवरच्या सरकारी यंत्रणेच्या डॉ. सेनगुप्तांना याबाबत वचारले असता ते म्हणाले, 'आमच्याकडे टेस्टच्या आधी आण नंतर कौन्सलिंग करावं लागतं, (पेशंटला रोगाचं स्वरूप, घ्यावी लागणारी कळजी हे समजावून द्यावं लागतं.) ते करायची यंत्रणा नाही.'

दलीप वाणी म्हणाले, 'स्वयंसंपूर्तीनं रक्तदान करणारा वर्ग म्हणजे कती वेगळा वर्ग! हे सगळे सामाजिक कामांची आवड असलेले! पण त्यात आता

जवळजवळ पाच टक्के केरक्त असं दुषति नधू लागलंय.' म्हणजे ततिके लोक आपापल्या बायकांना हे व्हायरस देत राहणार. त्यात परत त्यांना स्वतः लाही कल्पना नाही, की आपण पॉझिटिव्ह आहोत. आणि क्विन्सलिंगिची यंत्रणा अशी काय विशेष गोष्ट असते? तथिल्या डॉक्टर, नर्स, सोशल वर्कर्सना दोन-चार दविसांचे ट्रेनिंग दिले तरी ते तयार होतील. तेही कायचे नसले, तर वढ्या स्वयंसेवी संस्था या क्षेत्रात उतरल्यात, त्यांच्यावर केरक्त बाँक सोपवा. पण हे होत नाही.

दलीप वाणी म्हणाले, 'रक्ताचा वापर आणखी कमी कायचा असेल, तर तेवढाच ब्लड प्रॉडक्ट पुरवला जावा. उदा. भाजलेल्या पेशंटला फ्रॅक्चर प्लाझमा लागतो. हर्मिफिलियावाल्यांना पॅक्टेर आठ लागतो, तर कुणाला पॅकसेल्स लागतात. पण तसं कायचं तर जागा, मशिनरी, पैसा लागतो.'

नाशकिय्या डॉ. गौडांनी याचा खूप अभ्यास केलाय. ते म्हणाले, 'अधकृत ब्लड बाँकपेक्षा अनधकृत ब्लड बाँकची संख्या खूपच जास्त आहे. डॉक्टर रक्त मळिवतात, आवश्यकती केमीकल घालून फ्रीजमध्ये ठेवतात आणि कही डॉक्टरांना फोन करून ते रक्त खपवतात.'

'खपवतात म्हणजे?'

'या क्वॅक डॉक्टरांची छोटी छोटी हॉस्पिटल्स असतात. त्यांना फोन करतात. 'अरे, तुझी ऑर्डर बरेच दविसांत नाही आली? सध्या अमक्या गुरुपच्या बाटल्या आहेत, बघ कुणी घेणार असलं तर?' मग तो त्याच्या एनमिया झालेल्या पेशंटपैकी कुणाला तरी घाबरवतो. रक्ताची बाटली चढवली नाही तर खरं नाही. त्यासाठी दोन दविस एडमिट करून हजार रूपये बलि करता येतं, रूमही भरल्या जातात. वास्तविक एनमियासाठी क बाटली रक्त देण्याचा कही उपयोग नसतो. हर्मोग्लोबिन कही दविस वाढतं. परत रक्त पूरवत होतं. एनमियाचं कारण दूर कायला पाहजे ते करत नाहीत.'

पक्क्या व्हायरस रक्तातून मळिलाय. लग्नानंतर क दोन वर्षातच त्याला मोटारसायकलचा अपघात झाला, तेव्हा तर टेस्टिंग सक्तीचे नव्हते. आरोग्यासाठी नंतर क कदा त्यानं रूटीन टेस्ट करून घेतल्या. त्यात हे नघाले. बायकेला कसे सांगावे, या कल्पनेने जवळपास आठ महिने त्याने नरिशाग्रसूत मनी स्थितीत कढले. शेवटी सांगतिले, पण बायकेने ते चांगल्या रीतीने घेतले.

तो म्हणाला, 'दादा, (तो मला दादा म्हणतो) काय सांगू या ब्लड बाँकची हालत. बरं याच बाँकमध्ये अनट्रेड स्टॉफ असतो. मुलं, मुली पकडून आणतात. 'हे यात घालायचे, ते त्यात घालायचं, हं आता का काय सुरू,' असं चाललंय. त्यांना पगारपण खूप कमी. ते कसलं काय करणार हो? त्यांना काय कशाचे परणाम माहित असतात क? सरळ टकिमार्क करून टाकतात. पशिवीवर छाप लावला, की चालली पशिवी पुढे. बाँक चालवणारे कही कही लोकही तसलेच. क कटकिमार्क केला, की शंभर रूपये वाचतात ना, मग का तसंच.'

मी हादरलोच! वचिारले, 'मग कुठली ब्लड बाँक चांगली आहे? नाव सांगता क?'

तो म्हणाला. 'मला कुणाचे नाव घ्यायला सांगू नका. कही बाँक चांगल्याही आहेत, पण या भारतात कुणा माणसाच्या प्रामाणकिप्रणाची कुणी गॅरंटी घेऊ शकतं क? हा तर साधा टेक्नशिअियन. वरपर्यंत म्हणजे अगदी पंतप्रधानापर्यंत आपण कुणाची गॅरंटी घेऊ शकतो क?'

या प्रश्नाने मी थजिलोच!

तो पुढे म्हणाला, 'रक्ताचासुध्दा कळाबाजार चाललाय. कही ब्लड बाँकमध्ये नातेवाईक ब्लडसाठी गेलां, की वडो क्लार्क सांगतो, 'या गुरुपची बाटली शल्लिक नाही आणा दुसरं या कुठल्याच बाँकेत नाही. आत्ताच फोन करून आम्ही वचिारलंय.' मग तो नरिशा होऊन बाहेर पडतो. तथिच बाहेर बसलेला क जंत त्याला गाठतो.

आपल्याकडे आहे क कामाणूस त्या गुरुपचा. पाहजे क? माणसं डेस्परेट झालेली असतात. म्हणतात, 'आण बुवा. क्तीही पैसे घे, दे आणून.' त्याच्या टेस्ट कायचा प्रश्नच नसतो. परवा माझ्या नातेवाईकचं ऑपरेशन होतं. मी त्याला सांगतिलं होतं, की सलाईनवर भागव. मेलास तरी चालेल, पण ब्लड लावू नकेस.'

असे रक्तावाचून कही वेळा भागूही शकेल, पण कही ठकिणी रक्ताशवािय चालतच नाही. अपघात झालाय, खूप रक्तसूत्राव झालाय, तेव्हा ताबडतोब रक्त मळिणे आवश्यक असते. तरच प्राण वाचतो. लोकांची रक्तदान करण्याची वृत्ती कमी होत चाललीय, ही चिंताजनक गोष्ट आहे. लोकांनी इतरांसाठी नयिमीत रक्तदान केले पाहजे. ब्लड बाँकनी जबाबदारीने टेस्ट करून योग्य रीतीने वाजवी क्मितीत पेशंटला ते पुरवले पाहजे. असे झाले तरच हे सगळे गाडे सुरळीत राहील.

‘माय ओन कंट्री’ पुस्तकत □ क जॉन्सन नावाच्या, त्या गावातल्या प्रतष्ठिति, उत्साही, धार्मिकमाणासाठी हक्कीत आहे. त्याच्या हारट सर्जरीत भरपूर बाटल्या रक्त दिले गेले. त्यातने त्याला □ ड्स व्हायरस मळाला. त्या वेळी त्याला कोणीही सांगतिले नाही. त्याच्यामुळे त्याच्या बायकेला. हे सारे घडलेय ते अमेरिकेसारख्या संपन्न देशात!

इथून पुढे तर अशी नवनवीन टेक्निक्स असलेली ऑपरेशन येत राहणार. सर्जनने ऑपरेशन क्वितीही चांगले केले तरी उपयोग कय? आधी हा पाया मजबूत नके क कायला?

जगात □ ड्स पसरलेला आणखी मोठा वर्ग म्हणजे ड्रग एडक्टिसचा. पुढारलेल्या देशात गर्दची म्हणजे हेरोइनची पावडर शुध्द स्वरूपात मळिते. ती पाण्यात वरिघळू शक्ते. म्हणून तथिले वयसनी आपल्या शरित इंजेक्शन देऊन ते घेतात. मी हॉलंडमधल्या एम्सटरडॅम शहरात हे स्वतः पाहिलिय. वरून खडिकीतून पाहिलियास खाली रस्त्याच्या कडेकडेने हे स्त्री-पुरुष बसलेले दसित. □ कसरिजि भरून □ कजण शरित घ्यायचा. ती कढून तशीच सरिजि त्याची मैत्रीण (क्वि मतिर) आपल्या शरित टोचून घ्यायची या मार्गाने रोग जाण्याची शक्यता १५ ते २० टक्के इतकी असते. त्यामुळे अमेरिकेत कळे लोकड्रग एडक्टि खूपच. तेच आता □ ड्स पेशंटस, असे समीकरणच झाले आहे.

मुक्तांगणमध्ये येणारे ड्रग एडक्टि हे गर्द सगारटमध्ये घालून ओढणारे क्वि चेसगि म्हणजे गर्दची वाफ ओढणारे लोक आहेत. करण इकडे मळिणारे गर्दची पावडर ही अशुध्द म्हणून पाण्यात न वरिघळणारी. हे चतिर महाराष्ट्राचे आण बहुतेक भारताचे. त्यामुळे त्या समीकरणातून आपण वाचलो, पण गेल्या कही वर्षात मणपूर, आसाम, नागालँड इकडेचे तुरळकपेशंट मुक्तांगणमध्ये उपचारासाठी येतात. ते मात्र इंजेक्शनमार्फत हेरोईन घेणारे. करण तकिडे ब्रमहदेशच्या सीमेवरून हेरोईनची शुध्द पावडर आता येऊ लागली आहे. त्यात तकिडल्या आदविसी समाजात स्त्री-पुरुषांचे शरीरसंबंध हे खूप मोकळे असल्याने त्या रोगाने कुटुंबेच्या कुटुंबे, गावे □ ड्सग्रस्त झली आहेत.

त्या भागातून □ कमुलगा मुक्तांगणमध्ये उपचार घेऊन बरा झाला. तो पॉइटिव्ह आहे, पण आहे तब्येतीने चांगला तगडा. तो आता नेहमी घरी येणारा माणूस झाला आहे. त्याला वचारले, ‘तुला कुठल्या मार्गानं मळिलं हे व्हायरस?’

तो म्हणाला, ‘तसं सांगता येत नाही. सरिजिमधूनही असेल. मला गर्लफ्रेंड होत्या, त्यांच्याही मार्फत असेल.’

‘परस्थिती चांगली होती, मग तुम्ही दर वेळी वेगळी सुई क वापरत नव्हता?’

‘अंगावर नीडल - सरिजि आमही ठेऊ शक्त नव्हतो. क्वी पोलिसानं हटकलं, झडती घेतली आण जि र सरिजि सापडली, तर ते आत लॉक अपमध्ये टाक्यचे. माल आलाय कळल्यावर आमही घाईघाईनं तकिडं जायचो. तथिं असेल ती सरिजि-नीडल वापरणं भागच असायचं. आण खरं सांगू क, त्या ड्रगमधून नशेत कसली शुध्दच नसायची.’

मला परवा मुंबईहून आलेला मतिर सांगत होता. बोरीबंदर स्टेशनच्या बाजूच्या गल्लीत बरेच लोक असे शरितून ड्रगज घेताना त्याने पाहिले. म्हणजे हे ईशान्य भारतातले लोण इथे पोचायला सुरूवात झालीच.

वीर्य आण रक्ताव्यतिरिक्त रोग पसरायचा आणखी □ क मार्ग म्हणजे, आईकडून मुलाला गर्भाशयातच हा रोग मळू शक्तो. आईचे रक्त गर्भाशयातल्या मुलांकडे जाते. त्यातून व्हायरस जातो क याचे केडे आहे. कही संशोधक म्हणतात, गर्भाशयातच ते व्हायरस मळितात. कही म्हणतात, मुलाचा जन्म होताना आईच्या योनिसारगावर ज्या छोट्या मोठ्या जखमा होतात त्यातून ते पास होतात. पण □ क बरी गोष्ट म्हणजे, असे होण्याची शक्यता ३० टक्के असते. म्हणून पॉइटिव्ह बाई गर्भात राहिल्यावर तिला डॉक्टर ही परस्थिती समजावून सांगतात. आण निरणय घ्यायला सांगतात. हे मुल वाढू द्यायचे की गर्भपात कायचा हा निरणय त्यांचा. झिंबिबेमधल्या □ क पॉइटिव्ह बाईचे वाक्य वाचलं, ‘मला मुल पाहजि. क्शावरून त्याला हा रोग मळिले? मी त्याला चांगलं सांभाळीन त्याची कळजी घेईन.’ ते वाचल्यावर वाटलं, आपण अशा कुठल्या बाईला मूल होऊ न देण्याचा सल्ला सहजपणे देऊ शक्तो, पण मातृत्वाची ओढ कुणाची कुणाला थांबवता येते क?

□ क कॅन्डातल्या पॉइटिव्ह बाईचे वाक्य वाचले, ‘□ क की मरण ही □ क गोष्ट आहे. आण स्वतः पासून झालेल्या पॉइटिव्ह मुलाची कळजी करत मरण ही दुसरी गोष्ट आहे.’ अशा □ क वाक्यात जे दुःख, शोकंति दडली आहे, तथी आपल्याल कल्पनाही करता येत नाही.

लहान मुल नगिटविह जन्मले, तर आईच्या अंगावरचे दूध पीत असले तर त्यातून व्हायरस जाऊ शक्तो.

सतनपानाला उत्तेजन देणारे धोरण जागतीक आरोग्य संघटनेचे (डब्ल्यू० चओ) होते. त्यांनी नंतर सतनपान कू नक, असे धोरण फरिवले. त्यावर टकि झाली. ‘अशानं दुषकळी, गरीब परस्थितीतील मुलं उपासमारीन लागलीच मरतील. त्यपेक्षा त्यांना व्हायरस मळिला तरी चालेल.’ अशी टीक झाल्यवर ते

धोरण आज परत बदलले आणि पुरवीचे धोरण जारी झाले.

आफ्रिकी गावेच्या गावे अशी आहेत, की जथि पक्कत महातारे आणि लहान मुले शल्लक आहेत. क्वी माणसे □ इंसने मेली. महातारे तरी क जगले, तर हा रोग आला तेव्हा त्यांचे शरीरसंबंधाचे वय होऊन गेलेले होते. अपल्या देशातही □ इंसमुळे अनाथ मुलांची आणि त्यातल्या त्यात □ इंसग्रसत अनाथ मुलांची असंख्या प्रचंड वाढणार आहे. त्याचे आर्थिक ओझे आपण कसे पेलणार आहोत ते कळत नाही.

कुठली साथ आली, तर सर्वात प्रथम न सांगता उत्सपूर्तपणे कोणी पुढे व्हायला पाहजे, तर डॉक्टर व अन्य वैद्यकीय: पेशातील मंडळीनी, या पातळीवर काय चालले आहे?

पक्क्या □ क पॉझिटिव्ह मतिराला अतड्याचा कॅन्सर झाला. सुरवातीला छोटे पॉलिप होते. तो पुण्यात चार-सहा सर्जनकडे फिरला, पण हा पॉझिटिव्ह म्हणून कोणी वेस हातात घेईना. पक्कने त्याला मुंबईला नेले. तथि तीन-चार सर्जनानी त्याला नाकरले मधल्या कळात त्याचा कॅन्सर इतक वाढला होता, की तो ऑपरेशच्याही पलीकडे गेला आणि त्यातच तो वारलाही, हेच जर तो पॉझिटिव्ह नसता, आणि कॅन्सर पूर्ण बरा जरी नसता झाला, तरी नदिन कही वर्षे त्याला मळाली असती.

मुक्तांगणमध्ये आता शंभरातले दोन-तीन तसे पॉझिटिव्ह असतात. ते बरे झाले तरी त्यांचे पुढचे प्रॉब्लेम्स आमहाला बघावे लागतात. □ कपेशंट आहे. त्याला दाढदुखी झाल्याने तो डेंटिस्टकडे गेला. त्याने आपण पॉझिटिव्ह असल्याचे सांगताच डेंटिस्टने कही तरी करणे सांगून त्याला बाहेर काढले. आमही दोन-तीन डेंटिस्टना फोन करून वचारलं. त्यांनी त्यासाठी काय काय प्रकिंशन्स घ्याव्या लागतात ते वाचून कळवतो असे म्हटले. परत त्यांचा फोन आला नाही. नंतर हा पेशंट न सांगता कुणा डेंटिस्टकडून दाताचे काम करूनही आला. पेशंट नाकरणार □ या सर्जनसना हे कळात नाही, की आतापर्यंत त्यांनी नकळत क्वीतरी पॉझिटिव्ह लोकांची ऑपरेशन केली असतील. पण □ कद्दा पॉझिटिव्ह असल्याचा संशय आला, की टेस्ट करून घेतात आणि पॉझिटिव्ह नघाला, की बाहेरचा रस्ता दाखवतात.

सर्जनसचे म्हणणे असे, की आमही जरी ग्लोव्हज घातलेले असले, तरी अपघाताने क्वी टाकेघालताना सुईच्या जखमा झाल्याने इन्फेक्शन होऊ शकते. याला कही जण उत्तर देतात की या 'नीडल प्रकिं' टाळण्यासाठी तुम्ही तंत्राचा थोडा बदल केला तर त्या टाळता येऊ शकतील.

पण तरीही 'आम्ही क म्हणून धोक पत्करायचा?' या प्रश्नावर उत्तर असे, की हा व्यवसाय पत्करला म्हणून. आगीचे बंबवाले, पोलीस, सैनकिया प्रत्येकच्या व्यवसायातले धोके त्या त्या व्यवसायकिंना माहित असतात. ते असे म्हणतात क, की आमही जीव क म्हणून धोक्यात घालायचा? आमहाला बायक, पोरे आहेत.

जगात आतापर्यंत लाखो माणसे या रोगाने मेलीत. त्यात वैद्यकीय व्यवसायातील क्वी लोक आहेत याची पाहणी झाली. ते पक्कत □ क्वी वीस आहेत. त्यांची कसून पहणी झाली तेव्हा आढळले, की अनेकंना अन्य मार्गानी (शरीर संबंध इ.) व्हायरस मळालाय.

'□ इंसचे पेशंट मरतात तेव्हा त्यांना वार्डबॉय हात लावायला तयार नसतो. आमच्या गुरुपला फोन करतात. मग आमही येऊन त्यांना उचलतो आणि स्मशानभूमीत नेऊन दफन करतो.'

'आतापर्यंत क्वी वेळा असे केलेत?' ते □ क्वीकंशी तमीळमध्ये बोलून बोटे मोजू लागले. शेवटी □ क्वीण म्हणाला, 'क्वीत क्वी शंभरेकलोकंघं दफन आमही केलं असेल.'

त्यातल्या पक्कत बत्तीस लोकांना वैद्यकीय सेवा पुरवताना व्हायरस मळाला. त्याही यादीत जास्तीत जास्त नरसेस आहेत. करण त्या अनेकद्दा इमर्जनसीच्या वेळी प्रथम धावून जातात. त्यावेळी त्यांना ग्लोव्हज घालायला क्वी मास्कघालायला वेळ मळालेला नसतो. क्वी डॉक्टरांपेक्का ज्ञान क्वी पडते. दुसरा नंबर डेंटिस्टचा आणि तसिरा आणि शेवटचा सर्जनचा, ओरड करण्यात मात्र ते पहिले आहेत.

माझ्यासारख्या अनेकजणांना अभयसक्कमात □ इंस हा रोग नव्हता. करण त्या वेळी तो उद्भवलेलाच नव्हता. ८५ नंतरच्या डॉक्टरांना तो पुस्तकतून माहित असेल, पण आमहा डॉक्टरांना □ क्वी क्वी वीस-तीस वर्षापूर्वी डॉक्टरी पस झाल्यावर परत शकिण्याची, रफिरेशर्स केर्स घेण्याची कहीच आवश्यकता वाटत नाही. (त्यांचे थोडेफर शकिणण होत राहते ते मेडिकल रफिरेझेण्टेडिव्हकडून.) □ इंस क्वीत्रात काम करणारा डॉक्टर मतिर सांगत होता, 'इथल्या इंडियन मेडिकल असोसिएशिननं माझं लेक्चर ठेवलं, तर सगळा हॉल रकिमा. जेमतेम दहा-वीस डॉक्टर असतील.' खरे तर हे रफिरेशर्स केर्स सक्तीचे केले पाहजेत. त्याच्या फर तर परीक्का घेऊ नक, पण उपस्थिती तरी सक्तीची क्वावी आणि तरच पुढे लायसेन्स कंटिन्यू केले जावे.

पुण्यातल्या सर्वात अद्ययावत समजल्या गेलेल्या □ क हॉस्पिटलने तर पॉझिटिव्ह लोकसर्जरी करायची नाही, असा दंडक्य केला आहे. बर□ याच आधीपासून ते सर्वांची टेस्ट करून पेशंट पॉझिटिव्ह नधाला, तर सरळ सांगून क्वा कहीही करणे दाखवून पेशंटला बाहेर ऋढतात. पुण्यातल्या अशाच □ क हॉस्पिटलमध्ये घडलेली □ कघटना

हॉस्पिटलमधला वॉर्डबॉय दारूडा होता. त्यात त्याला टी. बी. झाला. तो एडमट होता. तथे त्याची टेस्ट पॉझिटिव्ह आली. तो तथिला कर्मचारी असूनही नर्सेस, वार्डबॉईजसुध्दा परिक्रत नसत. घरच्यांनीही त्याला टाकून दलि. थोडा डोक्यावरही परणाम झाला, तशात त्याने नरिश होऊन चौकत चवथ्या मजल्यावरून उडी मारली. सगळे क्य झाले बघायला धावले. रक्ताच्या थारोळ्यात तो तडफढत होता पण त्या हॉस्पिटलमधल्या नर्सेस, वार्डबॉईज कुणी आले नाही. शेवटी तथे इंटरनशापि करणार्□ या वदियार्थी डॉक्टरांनी स्ट्रेचरवर त्याला घालून इमरजनसी रूमकडे नेताना तो गेला.

पक्कुरवाती सुरवातीला खूप भडकून उठायचा. त्या कळात तो ससूनला गेला होता. □ इसचा पेशंट आहे असे कळल्यावरून त्याला भेटायला तो गेला. कुठे सापडेना तेव्हा नर्सकडे चौकशी केली. ती याच्यावरच भडकली. त्या पेशंटला कॅटही दलिली नव्हती. संडासच्या कहेला खाली तो पडलेला होता. हा नर्सशी भांडला. नर्स म्हणाली. 'यांनी कुठंही शेण खाऊन यायचं, तर आम्ही क्वालाला यांचं करायचं?' हा मेडक्लि सुपरटिंडेंटकडे तक्सार घेऊन गेला. त्यांच्याबरोबर हा वॉर्डात आला तर पेशंट कुठे? घालवून दलिलेला, हा नर्सला म्हणाला, 'आज तुम्ही □ इसवाल्याला बाहेर ऋढताय. लवकरच अशी वेळ येणार आहे, की इथले, या वार्डातले ऐंशी टक्के पेशंट □ इसचे असणार आहेत. तेव्हा क्य काल तुम्ही?'

इंजेक्शनच्या सुयामारफ्त हा रोग पसरू शक्तो म्हणून डिसिपोजेबल (प्लास्टिकच्या, कंप्नीच्या पॅकमध्ये मळिणार्□ या, □ क्दा वापरून टाकून देता येणार्□ या सरिजिस व सुया) वापरा, असा सगळीकडे प्रचार असतो. पण 'हेल्थ प्लस' संस्थेचा डॉ. संजय पुजारी म्हणाला, 'आपल्याकडे टाकून दलिल्या डिसिपोजेबल सरिजि क्त्वर□ यातून वेचून फक्त कगदाचं पॅकिंग चढवून बाजारात आणणारी यंत्रणा जोरात आहे. त्यात □ इसचे वषिणू रहाणार नसले, तरी इतर जंतू रहाण्याची शक्यता खूपच आहे. म्हणून टाकून देताना सरिजिस कपून टाकल्या पाहजित.'

मी चक्कावलोच. वचारले, 'मग करायचे क्य?'

'सोपं आहे. घरात असतो तो प्रेशर कुन्न घ्यायचा, ग्लास सरिजिस, नडिल्स आत ठेवून तीन-चार शटि□ त्या ऋढल्या की संपलं. ऑटोक्लेव्ह म्हणजे तरी दुसरं क्य असतं?'

सरकारी हॉस्पिटलमधला □ कतरून डॉक्टर सांगत होता, 'तुम्ही ग्लोव्हज वापरा म्हणता, पण ग्लोव्हजचा पुरवठा तरी कुठं रेग्युलर असतो? आम्ही तेच तेच ग्लोव्हज वापरून ऑटोक्लेव्ह करून त्याची तुकडे पडायची वेळ आली आहे.'

संजय पुजारी म्हणाला, 'हळूहळू डॉक्टरांची एटट्रिडूड बदलत आहे. नव्या पढीचे कही डॉक्टरस आमहाला फोन करून कळवू लागले आहेत, की पॉझिटिव्ह केस असली, तरी पाठवा, आम्ही ट्रीट करू.'

या रोगाची वेश्यागमनाशी सांगड घातली गेल्याने त्याला इतरांची सहानुभूती मळित नाही. हा आपल्या पापाची फळे भोगतोय अशी सर्वांची भावना असते. वेश्याकडे क्य आज लोकजातात? तो तर आदमि कळापासून चालत आलेला धंदा आहे. हा व्हायरस आज आला म्हणून हा प्रश्न नरिमाण झाला, पण समाजाची वृत्ती मात्र बदलू शक्त नाही. याच्या नदिनाबाबतची गुप्तता पाळली जात नाही. ही बातमी पुटली की कमावर असेल, तर तथून हकलपट□ टी. कही करखान्यांनी भरतीच्या वेळी □ इसची टेस्ट सक्तीची केली आहे.

वास्तवकिकेवळ पॉझिटिव्ह आहे म्हणून तो क्माला अपात्र ठरू नये. करण तो पुढची बरीच वर्षे इतरांसारखे क्म करू शकणार असतो. त्याच्यापासून कमावरच्या इतरांना रोग मळिणार नसतो. याउलट टी.बी., लेप्सी झाला तरी समजून येत नाही, पण ते रोग तो तथे दुसर□ याला देऊ शक्तो. गल्फक्वा दुबईला जाताना ही टेस्ट सक्तीची आहे. इथे कहीतरी करून नगिटिव्ह असल्याने सरटफिक्वेट मळिवतात, पण तकिडे पोचल्यावर मुंबईहून आलाय म्हणताच तथे परत टेस्ट करतात आण्ण पॉझिटिव्ह आल्यावर इकडे परत पाठवतात. इथे ज्य लोकंना य करणावरून कमावरून ऋढून टाकले जाते ते खरे तर बेक्यदेशीर असते, पण त्यावरिध्द हा कशी दाद मागणार? आधीच मनाने खचलेला, आणखी कुणाला माहति होईल या भयाने पछाडलेला हा नमिूटपणे बाहेर पडतो. ज्या वेळी त्याने चांगले अनून खाल्ले पाहजि, त्या कळात क्म गेल्यामुळे आणखीनच उघडा पडतो.

कुटुंबाची प्रतिक्रिया कशी असते? संजय पुजारी म्हणाला, या सगळ्या वाईटात चांगलं असं, की कुटुंबाची रक्किशन फर चांगली असते. ते सगळे □ क

होऊन पेशंटला सपोरट करतात. खर्चाला मागं पाहत नाहीत.’

‘पण मी असं ऐकलं होतं, की ते पेशंटला घरातून काढूनच टाकतात.’

‘अगदी तुरळकघटना. माझ्याकडे शेकडो पेशंट रजिस्ट्रार आहेत. त्यातल्या □ कदोनच घटना अशा आहेत, पण यावर वनिया चतिळे म्हणाल्या.

‘हे फक्त पुराणांच्या बाबतीत. घरच्या बाईला वेगळा अनुभव येतो. अमच्या सेंटरवर येणार □ यांपैकी अनेकबायकांच्या बाबतीत हे झालेलं आहे. □ क बाईचा नवरा □ ड्सनं वारला. उघडच आहे, की त्याच्यापासून तीही पॉझिटिव्ह झालेली होती. दोघांच्याही टेस्ट त्याच वेळी केल्यामुळे हे घरातल्या सरवांना माहित होते. तो मुलगा गेल्यावर सासू, सासर □ यांनी सुनेचा छळ सुरू केला. ‘तुझ्यामुळेच आमच्या मुलाला रोग झाला. आमचा मुलगा कुठं वेडवाकडं वागणार नाही.’ असं म्हणून तला घरातून बाहेर काढलं. आई-वडलांना तला घरी ठेवायचं होतं,

पण भाऊ-वहनींनी वरीध केला. तेव्हा मुंबईच्या लांबच्या उपनगरात □ क चाळीत राहणार □ या मामाकडे तला ठेवलं. तथून ती नयिमति चेक □ अपला □ क जनरल हॉस्पिटलला जायची. तथं तला □ क वॉर्डबॉयनं पाहलिनं. तो त्या मामाच्या चाळीत राहणारा होता. ती □ ड्स वभागातल्या डॉक्टरांना भेटते हे पाहून त्यानं चाळीत बभूरा केला. चाळीतल्या लोकांनी मामांना अल्टिमिटेम दला. या मुलीला तेही घर सोडावं लागलं. ती आता वेश्या वस्तीत येऊन वेश्या व्यवसाय करते. कय करणार ती दुसरं?

युगांडामधल्या बाईचं □ कवाक्य आहे, ‘नवरा कय घरी आणणार आहे याची मल रोज भीती वाटते.’ दुसरी म्हणाली, ‘तो कुठं जाऊन येतो हे मला माहित आहे. तरी त्याला मी (शरीरसंबंधाला) नाही म्हणूच शकत नाही. करण तसं केलं तर तो आमहाला घराबाहेर काढील, मग माझ्या लहान लहान मुलांना मी कय खाऊ घालू?’

□ ड्सचे गांभीर्य □ क मतिराला सांगायला गेलो तर तो म्हणाला, ‘उलट बरं होईल, त्या नमित्तानं आपली लोकसंख्या कमी होईल, नसिरगाचा हा समतोल आहे.’ बर □ याच लोकांची ही भावना आहे. असे म्हणणारे स्वत □ ला क्वा स्वत □ च्या कुटुंबीयांना या प्रश्नापासून वेगळं काढतात: पण त्यांच्या बाबतीत असे झाले तर ते हेच म्हणतील क?

आपल्याकडे कय येऊ घातलेय, ते पाहायचे असेल तर आफ्रिके उदाहरण पाहावे, भारताने जसे या प्रश्नाकडे ‘आमच्याकडे असं होणारच नाही’ असे म्हणून दुर्लक्ष केले, तसेच आफ्रिका झाले. तथे बर □ याच राष्ट्रामध्ये हुकूमशाही आहे. त्यामुळे त्यांनी अशी भूमिका घेतली, की ‘हा अमेरिकन आफ्रिका जनतेविरुद्ध बदनामी करण्यासाठी रचलेला डाव आहे’ म्हणून त्या काळात कुठलीच पावले उचलली नाहीत आणि जे झाले तेव्हा उशीर झालेला. रवांडा, बुरोडी वगैरे देशांमध्ये दुष्काळ, यादवी युद्ध, वांशकिहत्याकांडे यांनी ते देश इतके जर्जर झाले होते आणि रोज इतकी हत्याकांडे घडत होती, की या रोगाच्या आवहानाकडे कुणी लक्षही दिले नाही. आज तथे गावे, टोळ्या, वभाग पन्नास टक्के, ऐंशी टक्के □ ड्सग्रस्त आहेत.

तथे राहून नोकरी करून परत आलेले रानडे पती-पत्नी भेटले. त्यांनी अनेक देशांत काम केले आहे. रानडे म्हणाले, ‘लोक अक्षरश □ बल्ब उडाल्यासारखी जायची. आमचा □ क सहकारी सरदी झली म्हणून कामावर आला नाही. दुपारी कुणीतरी सांगतिलं, त्याला हॉस्पिटलमध्ये दाखल करूया. मी हिला म्हणालो, आपण संध्याकाळी ऑफिस सुटल्यावर त्याला भेटायला जाऊ, संध्याकाळी बातमीच आली की तो गेला म्हणून. अशी आमच्या आसपासची कर्तीतरी उदाहरण आहेत.’ सौ. रानडे म्हणाल्या, ‘त्यांच्या फॅक्टरीचा मॅनेजर होता, तो बल्लेक्य होता. तो स्वत □ पॉझिटिव्ह होता. त्याचे त्या सगळ्या परसिरातल्या शेकडो मुलींशी संबंध आले. त्याला काहीच अशक्य नव्हतं ते. करण राजासारखीच अवस्था त्याची. त्यात तो तर गेलाच, पण परसिरातल्या अनेक मुली आमच्यादेखत गेल्या.’

झांबिया देशात तांब्याच्या खाणी असलेला ‘कॉपर बेल्ट डिसट्रिक्ट’ आहे. □ ड्सने असंख्य कामगार मेल्याने तथे कामगार नाहीत म्हणून तथिले तांब्याचे उत्पादन ६५ टक्के घटले आहे. त्या उत्पन्नावर अवलंबून असलेला तो देश असल्याने तो आर्थिकदृष्ट्या केलमडायला आला आहे. म्हणून ‘लोकसंख्या कमी होईल’ अशा आनंदात असणार □ या लोकांनी ध्यानात घ्यावे, की या साथीत जास्तीत जास्त भारतात ते पंचवीस ते पन्नास या वयोगटातले. आणि हाच वर्ग आपल्या अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेला वर्ग असतो. यू. □ न. डी. पी. नं प्रसिद्ध केलेल्या अर्थशास्त्राच्या लेखाचा सारांश असा: □ ड्सचा धक्का अनेक स्तरांना नरिनरिळ्या तर □ हेने जाणवेल. कुशल करागीर मळिनासा होईल. कुशल कामगार टंचाईमुळे उत्पादन घटेल. जे शेतकरी आज ‘कॅश क्रॉप’ घेतात, ते मजुरां अभावी साध्या पिकांकडे वळतील. कुशल कामगार आपल्या हाताखाली दुसरे लोकतयार करीत असतात. ते सातत्य तुटेल आणि काही कौशल्य पूर्ण नाशकेही होऊ शकतील. ती कौशल्य शक्तीच माणसे तयार करायची झाली, तर खूपच बोजा अर्थव्यवस्थेवर पडेल.

कुशल कामगारांच्या टंचाईमुळे छोटे करखाने बंद पडतील. देशाची उत्पादनक्षमता कमी होईल आणि त्याचबरोबर □ ड्सच्या पेशंटवर उपचार करायला हॉस्पिटलवर प्रचंड खर्च करावा लागेल, नरिाधार □ ड्सच्या बालकांसाठी संस्था चालवाव्या लागतील. या खर्चाचा भार पडल्यामुळे आपल्या

उत्पादनावर आणखी वपिरीत परणाम होईल. भांडवलासाठी आंतरराष्ट्रीय नाणे नधी, जागतिकबँक आदीकडून मोठ्या प्रमाणावर कर्जाची उभारणी करावी लागेल. तत्क्या प्रमाणात ते देश आर्थिकपारतंत्र्यात लोटले जातील. आताच्या जागतिकपातळीवरच्या फ्री मार्केट इकॉनॉमिक्झच्या व्यवस्थेत शरीमंत आणा गरीब देशांमधील दरी आणखीनच रूंदावेल, आणा गरीब देश आणखीनच गरीबीच्या गर्तेत पेटले जातील. जथे लोक क्त्त येऊन सामूहिकप्रयत्न न करणार नाहीत तथे सरकरे डळमळतील, वाद होतील.

वाचताना वाटले केवढी ही शापवाणी. कोण म्हणेल घाबरवून टाकणारे, अतिरिजति चित्र आहे. त्यांनी आप्त्कि पहावी क्वा वाचावी. □ वढेच नव्हे, तर सर्व आशियायी देशांची परस्थिती पाहावी.

फ्लिपिन्स, थायलंड वगैरे देश □ ड्सच्या वळिख्यात आधीच सापडले आहेत. बँकॅक हे पर्यटकना आकर्षति करणारे, देशाला उत्पन्न मळिवून देणारे शहर, पण प्रामुख्याने वेश्याव्यवसायामारुप्त पर्यटक आकर्षति व्हायचे. तोच रस्ता आता □ ड्सचा रस्ता झाला आहे. इतर देशांमधले वाचून कळत होते, पण भारतातली परस्थिती कळली नव्हती. ती कळायचा योग पक्कमुळे आला. पक्की असोर्सा शन ऑफपीपल वथि □ ड्स (□.पी.डब्ल्यू.□.) नावाची संघटना आहे, तच्चियातर्फे भारतातल्या पॉझिटिव्ह लोकंचे चार दक्विसांचे शबिरि त्याने पुण्यात बोलावले. हे तसिरे शबिरि होते. पूर्वी हे बाहेरच्यांना अजबातच खुले नव्हते. या वर्षी या क्क्षेत्रात कम करणार् □ यांनाही त्यांनी बोलावले. फेनवर मी पक्किला शबिरिचा कर्यक्रम वचिारत होतो. तो सकळपासून संध्याकळपर्यंत कुणाकुणाची लेक्चरस आहेत ते सांगत होता. म्हणाला, 'संध्याकळी □ कतास आम्हा (पॉझिटिव्ह) लोकंची 'इन डोअर मीटिंग' आहे. त्याला इतरांना येता येणार नाही. थोडक्यात आम्हा लोकंचा तो रडायचा टाइम आहे. पूर्वी आम्ही सर्व शबिरिच 'इन डोअर' ठेवायचो. रडरड रडायचो. पण आता रडायला पण ताकद नाही. म्हणून या वेळी दक्विसातून □ कतासच रडयला ठेवला आहे.' असे म्हणून हसत सुटला.

नसरापूरला गावाबाहेर 'अध्यात्मिककेंद्र' नावाचे स्क्वॅटशि चर्च आहे. आसपास भरपूर झाडी. मध्ये अगदी साधे, ओबडधोबड. बांधणीचे चर्च आहे. लक्क्ष्मीबाई टळिक ना. वा. टळिक, बाबा पद □ मनजी इत्यादींचे फोटो आहेत. गेल्या गेल्या 'रजसिटरेशन' कायला □ कदेखणा लालबुंद, उंचपुरा, हसतमुख तरूण बसला होता. तो हसला. मला ओळखून त्याने माझे नाव लहिले. मग मी त्याचे नाव वचिारले. जरा वेळाने तो जवळ येऊन म्हणाला, 'मघा सांगतिले ते माझं खरं नाव नाही. माझं खरं नाव अमुकअमुक आहे' मला आश्चर्य वाटून मी वचिारलं, 'मग दुसरं नाव क सांगतिलंस?'

'करण मी पॉझिटिव्ह आहे.'

मला धक्की कच बसला. तो म्हणाला, 'मुद्दाम मी खरं नाव सांगत नाही. करण, हे कळलं तर कय होईल त्याची भीती वाटते.'

'घरी माहति आहे क?'

'नाही, कुणालाच माहति नाही.'

'लग्न झालंय!'

'नाही, आणा करणारही नाही. घरच्यांचा आग्रह चाललाय. स्थळ सांगून येताहेत. पण मी करणार नाही.'

त्याला पाहिल्यावर माझ्या मनात आले, क्क हा जर पॉझिटिव्ह असेल तर जगातला कुणीही पॉझिटिव्ह असू शकेल. □ ककळा, बुटक व तब्येतीने बॉडी बिल्डर असलेला, पॉझिटिव्ह असल्याने कमावरून कदून टाकलेला मुंबईचा कमगार भेटला. मद्रासहून तर आठ-दहा जणांचा गुरुपच आला होता. त्यातले कही तब्येतीने दणदणीत होते. बायक आणा बरोबरची टोपडी घातलेली लहान मुले (सगळी पॉझिटिव्ह) आलेली होती.

मद्रासहून □ क संघटनेचा डॉक्टर आला होता. तो पॉझिटिव्ह नसल्याची तर खात्रीच होती, पण शेवटीच्या दक्वशी बोलताना 'आय एम मायसेल्फ पॉझिटिव्ह' असे वाक्य म्हणताच मला धक्की कच बसला.

□ ककळी, जरा पुरुषी आवाजाची, आक्रमकबोलणारी बाई होती, तचि नाव नुरी. नंतर तनैच सांगतिले, ती तृतीय पंथी (हजिडा) आहे. तनि सांगतिले. लहानपणी आमच्या सारख्या लोकंसमोर दोन पर्याय असतात. ऑपरेशन करून पुरुष व्हायचे क्वा स्त्री व्हायचे. बहुतेकजण स्त्रीच होणे पसंत करतात. त्याने पुढे लघवीचे प्रॉब्लेम सुरू होतात. लघवीचा मार्ग आकसून जातो. मधून मधून डॉक्टरकडे जाऊन तो छोटी शस्त्रक्थि

कायला नकर देतात. कहीजण जास्त पैसे घेऊन करतात. त्यांना आम्ही म्हणतो, जास्त पैसे क्शाला घेता? या पैशामुळे समजा तुमच्याकडे व्हायरस येणार असेल तर ते थांबणार आहे क? नुरीने हजिड्यांचे 'ऑल इंडिया' संघटना कायचा प्रयत्न □ न केला होता. तीच त्याची प्रेसिडेंट होती.

शबिरि 'यू. □ न. □ ड्स' व 'नॅके' च्या मदतीने झाले. यू. □ न. □ ड्सची प्रोग्रॅम ऑफिसर ही शडिशडिीत, उंच, स्क्वॅट, ब्लाऊजमधली गोरी अमेरिकन मुलगी होती. तनि भाषणाला सुरवात करताना 'आय एम पॉझिटिव्ह' असे सांगताच सर्वांनाच धक्की कच बसला. 'यू. □ न. □ ड्स'चे अशा पॉझिटिव्ह लोकंना

अग्रक्रम देऊन आपल्या संघटनेत नोकरी देण्याचे धोरण आहे, असेही तनि सांगितले. ऑस्ट्रेलिया व इंग्लंडहूनही पॉझिटिव्ह स्त्रिया आलेल्या होत्या.

‘नॅके’ चे स्थूल शरीराचे, बुटकेडॉ. सेनगुप्ता सरकारी धोरण असे आहे वगैरे बोलायला लागताच मदरासच्या गुपमधला □ क्जण तावातावाने उठून बोलू लागला. दुसराही त्याच्या मदतीला गेला. मग सगळेच उठून तामीळमध्ये बोलू लागले. सगळा गोंधळ होऊन गेला. ‘टी. बी. सॅनटोरियम’ असा शब्द येत होता. नंतर समजले, की ते म्हणत होते, मदरासमधल्या सरकारी डॉक्टरांना संशय येऊन त्यांनी रक्ताची तपासणी करताच तो जर पॉझिटिव्ह नधाला, तर शहराबाहेरच्या टी. बी. सॅनटोरियममध्ये त्याला नेऊन टाकतात. म्हणजे टी. बी. ज्यांना नाही, अशांना टी. बी. होऊन ते लवकर मरणार, अशी □ क्जण तक्रार होती. सेनगुप्ता खास सरकारी अधिकारी. म्हणाले, ‘आमचे तथिं म.ि. बद्रिमाधव (की आणखी क्णेणी) आहेत त्यांना भेटा. ते तुमची तक्रार दूर करतील.’ त्यांचे नाव कढताच आणखी □ क्दा तामळि गोंधळ उडाला. □ क् म्हणाला, ‘त्यांना आम्ही भेटायला गेलो तर ते म्हणाले, तुम्ही लवकर मरत क् नाही?’

‘मी दिल्लीला गेल्यावर आठ दविसांत एक्शन घेतो,’ असे सरकारी उत्तर देऊन सेनगुप्तांनी वेळ मारून नेली.

तेव्हा आपल्या हातात राहता राहिले ते प्रबंधकप्रचाराचे. □ ड्सचा व्हायरस शरीरात गेल्यावर त्याच्यावर उपचार करणे. केवढे अवघड आण्ि खर्चाचे. त्यापेक्षा लोकंनी साधी कळजी घेतली, तरी ते आपला या जीवघेण्या रोगापसून बचाव क् शक्तात, पण प्रचाराची सध्द क्य अवस्था आहे ? सरकारी क्वि अनय संघटनांनी कढलेली पत्रके पाहतो. हा रोग अमुक्क अमुकमार्गांनी होऊ शक्त्त नाही. संपला प्रचार सहा ओळीत. लोकंच्या डोक्यात त्याचे गांभीर्य शरून त्यांच्या वागण्यात ते क्से उतरणार?

मदरासच्या लोकंशी चार दविसांत वेळ मळिले तेव्हा बोललो. ते जे सांगत होते ते थक्क क् करणारे होते. पॉझिटिव्ह नधाल्याचे कळताच नातेवाईकंनी चक्क क्शेतात नेऊन मारून टाकले, अशी दहाबारा तामळिनाडूमधल्या खेड्यांमध्ये घडलेली उदाहरणे त्यांनी सांगितली. मी म्हटले, ‘पण पोलसि तपास वगैरे कही नाही क् झाला.’ ते म्हणाले, ‘□ ड्स म्हटल्यावर पोलसिही म्हणतात, मारून टाक्त्तं, बरं झालं.’

दवाखाने, सरकारी हॉस्पिटल यांची वागणुकर्त्ती माणुसकीशून्य आहे, हे सगळे सांगत होते. हे लोक □ ड्स पेशंटची वधिरपूस क्रीत सर्व हॉस्पिटले फरित असतात. परत जातात, तेव्हा आधीचे रोगी तथिं नसतात. त्याचा खुलासा वधिरताच नरस म्हणते, ‘अगेनस्ट मेडिकल एडव्हाइज (वैद्यकीय संमतीवनि) तो पेशंट नधून गेला.’ हे भांडतात. म्हणतात, तो पेशंट इतक्क अशक्त्त होता, की वैद्यकीय संमतीवनि स्वत □ च्या पायांनी बाहेर जाईलच क्सा?’

‘□ ड्सचे पेशंट मरतात तेव्हा त्यांना वॉर्डबॉय हात लावायला तयार नसतो. अमच्या गुपुला फोन करतात. मग आम्ही येऊन त्यांना उचलतो आण्ि स्मशानभूमीत नेऊन दफ्न करतो.’

‘आतापर्यंत क्ती वेळा असे केत्ते?’

ते □ क्मेकंशी तमळिमध्ये बोलून बोटे मोजू लागले. शेवटी □ क्जण म्हणाला, क्मीत क्मी शंभरेकलोकंच दफ्न आम्ही केत्तं असेल.’

भारतात आणखी कही वर्षांनी क्य होणार हे पाहण्यासाठी आफ्क्कि बघावी असे मी म्हणत होतो. इथे तर आमची आताच आफ्क्कि झाल्याची चनिहे दसित होती.

‘माजदि’ हे नाव सर्वाच्या तोंडून परतपरत ऐकूयेत होते. हा माणूस केवळात असतो. आपल्याकडे □ ड्सचा रोग बरे करणारे आयुर्वेदकि औषध असल्याचा दावा करतो. देशभरातल्या पेपरसमध्ये मोठ्यामोठ्या जाहरिती देतो. आठ हजार रूपये सुरवातीचा खर्च आण्ि नंतर तीनशे रूपये हा परत परत येणारा खर्च. गरीब लोकंनी या पायी घरे वक्त्ती. जमनि वक्त्त्या आण्ि या लोकंच्या मते, त्याचा कही उपयोग होत नाही, ही फ्स्वणूक आहे. बंगलोरच्या सुप्रसध्दि संशोधन संस्थेत त्या औषधाची तपासणी केत्ती असता, त्यात फ्म्त्त स्टॅरॉइड्स सापडली. तो लेबलांवर जागतकि आरोग्य संघटना (डब्ल्यू. □ च. ओ.) आण्ि आय. सी. □ म. आर. ची मान्यता असल्याचे डटपून छापतो.

‘मग तो यांच्यावर एक्खान क् घेत नाही?’

‘त्या यंत्रणा इतक्का मोठ्या आहेत, की हे त्यांना कळवलं तरी त्यांच्यापर्यंत ते पोचतच ना सगळे जग वशिषेत □ पॉझिटिव्ह मंडळी आण्ि त्यांचे मत्तिर, नातेवाईक औषधाची वाट पहात आहेत. व्हायरस टी सेलमध्ये शरितो आण्ि आपली डी. □ न. □ . कॅफे कढतो, या प्रक्त्तिस मदत करणार □ या आर. टी. □ न. झण्ि ईमला अडथळा आणणारे □ . झेडी. टी. नावाचे औषध कही वर्षापूर्वी नधाले. त्यामुळे खूपच आशा उंचावल्या. नदिान व्हायरसची वाढ रोखली, तरी पेशंटचे आयुष्य वाढले असे वाटले होते, पण लक्क्षात आले, सुरवातीला थोडा फ्यदा होतो, पण नंतर व्हायरस त्याला दाद देईनासे होतात. शवाय त्या औषधाचे शारीरकिदुष्परणामही खूप आहेत, त्यामुळे □ ड्सच्या शेवटच्या टप्प्यात त्याचा उपयोग नसतो.

पण या वर्षी व्हॅक्सीन परषिदेपूर्वी □ कपेपर प्रसध्द झाला आण परत □ क्दा आशेचा करिण दसू लागला. टी सेलमध्ये आर.□.□. च्या कॅप्या कढल्यावर त्याला आवरण मळिन बाहेर पडायला मदत करणारे प्रोटीन□ न नावाचे जे □ झाइम व्हयरसच्या शरीरात असते, त्याल अडथळा करणारी दोन औषधे नधाली. 'रटिनावरि' आण 'इंडनिवरि' अशी त्यांची नावे.

डेवडि हो आण जॉर्ज शॉ य अमेरिका शास्त्रज्ञांनी १९९५ मध्ये अशी कल्पना मांडली. के.□. झेड. टी. (कॅवा - टी. सी. नावाचे तत्सम) आण ही इंडनिवरि कॅवा रटिनावरि औषधे □ क्तरति दली, तर त्याचा फायदा अनेकप्रतींनी (जवळपास १०० पट) वाढेल. त्यानंतरच्या कळात ड॰.प. हो आर्मा माकेवझि यांनी पेशंट्सवर अशी 'कॅव्हेल' ट्रीटमेंट दली आण त्यांना अगदी आश्चर्यकरकनकिल आले. व्हायरसचे रक्तातील प्रमाण जवळपास शून्य झाले. अंधार□ या बोगद्यातून खूप कळ चालयावर प्रकशाचा ठपिक दसिला, असे अनेकांनी त्याचे वर्णन केले.

पण याने शास्त्रीय जग हुरळून गलेली नाही. या प्रयोगाच्या अनेक मर्यादा आहेत. प्रयोगासाठी जे पेशंट नविडले होते. त्यांना नुक्तेच व्हायरस मळाल्याचे नक्के की माहीत असलेले होते. कही वर्षे ज्यांना लोटली आहेत अशा पेशंटवर अजून याचे परिणाम दसायचे आहेत. रक्तातील व्हायरसचे प्रमाण पी. सी. आर. टेस्ट द्वारा कून ते शून्यावर आल्याचे दाखवले आहे, पण बर्□ याच शास्त्रज्ञांचे म्हणणे आहे, की ही मोजपट□ टी अपुरी आहे.

रक्तापेक्षा व्हायरस हे लफिन्ड्समध्ये जास्त प्रमाणात असतात. ते तथूनही नष्ट झाले असे यावरून सध्द होत नाही. पण 'हो' यांच्या प्रयोगाने उभारी आली इतकेमात्र खरे.

भारतातल्या पेशंट्सनी कॅवा उपचारकांनी तर हुरळून जायचे अगदीच करण नाही. करण या औषधाची कॅमित वर्षाकठी चार ते पाच लाख रूपये पडेल. शवाय देण्यासाठी, पेशंटवर टेस्टस कून लक्ख ठेवण्यासाठी पैसे लागतील ते वेगळेच. आपण आपल्या लक्खावधी - अजून कही दविसांनी केट्यावधी - पेशंटसना ही ट्रीटमेंट देऊ शकणार आहोत कय? या ट्रीटमेंटने पेशंट पूर्ण बरा झालेला नाही, तर त्याच्या व्हायरसचे उत्पादन कमी होऊन संख्या आटोक्यात राहिली आहे, याचा अर्थ त्यापुढेही कही वर्षे ती ट्रीटमेंट घेत बसावे लागणार. हे इथल्या अगदीच शरीमंत असलेल्या माणसालाच शक्य आहे.

□ ड्सचा प्रचार सुरू झाल्यावर पेशंट्सच्या हक्के कंचे संरक्षण करणारे '□ ड्स एक्टविसिट' ही तयार झाले. त्यांच्या संघटनेचा प्रमुख - जो आता हयात नाही - तो म्हणाला होता,

'□ ड्सवरीधी औषध नधायला वेळ लागला तरी चालेल, पण त्याचा शोध गरीब देशात लागवा अशी इच्छा आहे. करण संपन्न देशात जर शोध लागला तर ती औषधं इतके महाग असतील, की गरीब देशातील पेशंटसना ती परवडणारच नाहीत.'

व्हॅक्सीन परषिदेला जाऊन आलेले 'नारी' चे मेहेदळे आण परिांजपे सांगत होते, '□ ड्स एक्टविसिटनी तथिं बाहेर औषधी कॅमन्यांनी लावलेल्या स्टॉल्सपुढे ते नपेबाजी करतात म्हणून उग्र निदर्शनं कून स्टॉल्स मोडून टाकले.' डॉ. गंगाखेडकर म्हणाले, 'तक्डे सरकार संशोधन कू शक्त नाहीत, म्हणून ते औषधी कॅमन्यांना संशोधन कायला प्रवृत्त करतात. इतर औषधांना जेवढी वर्षे ड्रग-ट्रायलस सक्तीच्या असतात, त्यापेक्षा □ ड्सच्या बाबतीत कमी वर्षाची अट घालतात. त्या कॅमन्या नसल्या तर ही औषधं नधूच शक्ती नसती, पण आपण या कॅमन्यावर दबाव आणून आपल्या देशात ती औषधं स्वस्त वकिण्यासाठी भाग पाडू शकू त्यासाठी पेशंटच्या संघटना, स्वयंसेवी संघटना, सरकार यांनी त्या पातळीवर दबाव गट निर्माण कून त्यांना दाखवून दलिं, की तुमची औषधं वकियची आमही परवानगी देतो, तुम्ही स्वस्तात द्या, तुम्हाला □ वढं मार्केट इथं आहे, तर त्या कॅमन्या स्वस्त करतीलही.'

पण हे केण करणार? सरकारी अधिकर□ यांना, मंत्र्यांना दोन-चार परदेशी ट्रपि अधिकर□ यांना दलिया, की ते कॅमन्यांना सोयीचे पोपटसारखे बोलू लागतात.

तेव्हा उपचारांचा मार्ग महागडा व लांबचा आहे. देशात आयुर्वेदकि उपचारांचा दावा अनेकजण करतात, पण जोपर्यंत आंतरराष्ट्रीय शास्त्रीय कसोट्या लावून कही संशोधन होत नाही तोपर्यंत जगाला त्याचा उपयोग नाही. मजदिच्या औषधात कही तथ्य असते, तर अमेरिकितले अतशिरीमंत रूग्ण खासगी वमिने घेऊन इथे उतरले असते. कही आग्रही आयुर्वेदकि डॉक्टरांची भाषणे ऐकली. त्यांचे म्हणणे, 'हा रोग इथं होताच, तुम्हाला फक्त आता कळला. या रोगाची जी लक्खणं तुम्ही सांगता ती सर्व आमच्या आयुर्वेदात सांगितलीच आहेत.' आता प्रतिकरशक्ती कमी झाल्यावर जी लक्खण्व येतात,

ती सारखीच असणार, पण त्यामुळे त्यांना □ इंस माहीत होता, हे सध्द होत नाही, पण ती ज्ञानशाखा वेगळ्याच पायावर उभी असल्याने त्यांना या शस्तीत बसवणेही चुकीचे ठरेल.

तेव्हा आपल्या हातात राहता राहिले ते प्रतबंधकप्रचाराचे - □ इंसचा व्हायरस शरीरात गेल्यावर त्याच्यावर उपचार करणे केवढे अवघड आणि खर्चाचे. त्या पेक्षा लोकांनी साधी कळजी घेतली, तरी ते आपला या जीवघेण्या रोगापासून बचाव करू शकतात, पण प्रचाराची सध्या कय अवस्था आहे? सरकारी क्वि अन्य संघटनांनी कढलेली पत्रके पाहतो.

हा रोग अमुक अमुक मार्गांनी होऊ शकत नाही. संपला प्रचार सहा ओळीत. लोकांच्या डोक्यात त्याचे गांभीर्य शरून त्यांच्या वागण्यात ते कसे उतरणार? हा नीरसपणा आणि कसुरीपणा हीच बहुतेकांची गत.

कंडोम क्वि नरीधच्या माळा घालून कही करयकर्त्यांनी वेश्यावस्तीत मरिवणूककडून या सगळ्याचे गांभीर्यच घालवून टाकले. प्रसध्दी मात्र भरपूर मळाली. □ क पथनाट्यात असे दृश्य होते, □ क करयकर्ता वेश्येकडे जाणार □ यास कंडोम वापरायला प्रवृत्त करतो. तो कंडोम घेऊन गेल्यावर म्हणतो, चला, आता माझ्यापाशी कंडोम आहे, मला वेश्येकडे जायला हरकत नाही.' अशा प्रचारातून आपण कय साधतो?

दूरदर्शनसारख्या माध्यमाचा तर आणखीच कळजीपूर्वक उपयोग केला पाहजे. शबाना आझमी येते आणि वॉर्डमधल्या (□ इंस झालेल्या) बाळाला पोटाशी धरते, अशी □ क प्रचार जाहिरात होती. ती चांगली असली, तरी नंतर □ क पॉझिटिव्ह मतिर म्हणाला, 'ती जाहिरात पाहिल्यावर मला वाटलं, हा रोग फक्त मुलांना होतो. आपल्याला कही धोक नाही.' सगळा प्रचार, करय हे वेश्यावस्तीत वेद्रीत झाले आहे. कंडोम वापरायचे की न वापरायचे हे ठरवायचा अधिकार वेश्यांना असतो क? दलिलीचे □ क मतिर राजेश कुमार म्हणाले, 'आपण कंडोमचा प्रचार आणि प्रसार वेश्यांमध्ये न करता त्यांच्या गरि हाइकंमध्ये केला पाहजे.' त्यांची □ स. वाय. पी. □ म. ही संघटना ट्रकच्या धाब्याधाब्यावर जाऊन तथि प्रचार, प्रसार करते. धाब्यावर काम करणार □ या मुलांना पैसे देऊन ट्रकड्रायव्हरसना कंडोम पुरवायचे काम करायला सांगते. कंडोमचा वापर आतापर्यंत कुटुंबनियोजनासाठी केला जात असल्याने शरीरसंबंधाच्या शेवटच्या अवस्थेत बहुतेकजण कंडोम चढवतात. तोपर्यंत घरघणाने □ इंसचे व्हायरस इकडून तकिडे गेलेलेही असतात. तेव्हा सुखातीपासून कंडोम वापरणे, टोकला हवेचा फुगा न राहू देणे इ. गोष्टी प्रात्यक्षिकमार्फत दाखवण्याची गरज आहे. तेव्हा □ इंसपासून संरक्षण करण्यासाठी कंडोम वापरणे, असा प्रचाराचा रोख हवा.

'□ वढं रोगाचं थैमान चालू आहे आणि कुणा राजकीय नेत्याच्या तोंडी क्वि सामाजिक करयकर्त्याच्या तोंडी त्याचं क्वि नावही येऊ नये? इथलं कप्रश्न, हे दुरलक्ष, ही बेफिकरी पाहता असं वाटतं, या देशाची जगण्याची इच्छाच संपली आहे.' या रोगाच्या बाबतीत आपण लवकर जागे झालो असतो, तर आपला खर्च प्रचारावर आणि थोडा उपचारांवर झाला असता. भारतीय संस्कृतीच्या भ्रमात राहून वास्तवाकडे पाहायचे नाकारले. आता प्रचाराचा खर्च आहेच, पण उपचारांचाही खूप वाढला. तरीही जागे झालो नाही. आता हे आई-वडील दोन्ही गेलेल्या आणि □ इंससहति जन्मलेल्या अनाथ मुलांचा प्रश्नही उभा राहिला. आता तर खर्च अनेकपटींनी वाढत जाणार.

तेव्हा उपचारांचा मार्ग महागडा व लांबचा आहे. देशात आयुर्वेदिक उपचारांचा दावा अनेकजण करतात, पण जोपर्यंत आंतरराष्ट्रीय शास्त्रीय कसोट्या लावून कही संशोधन होत नाही तोपर्यंत जगाला त्याचा उपयोग नाही. मजदिच्या औषधात कही तथ्य असते, तर अमेरिकेतले अतशिरीमंत रूग्ण खासगी वमिने घेऊन इथे उतरले असते. कही आग्रही आयुर्वेदिक डॉक्टरांची भाषणे ऐकली. त्यांचे म्हणणे, 'हा रोग इथं होताच, तुम्हाला फक्त आता कळला. या रोगाची जी लक्षणां तुम्ही सांगता ती सर्व आमच्या आयुर्वेदात सांगितलीच आहेत.' आता प्रतिक्रिाशक्ती कमी झाल्यावर जी लक्षणं येतात, ती सारखीच असणार, पण त्यामुळे त्यांना □ इंस माहीत होता, हे सध्द होत नाही, पण ती ज्ञानशाखा वेगळ्याच पायावर उभी असल्याने त्यांना या शस्तीत बसवणेही चुकीचे ठरेल.

तेव्हा आपल्या हातात राहता राहिले ते प्रतबंधकप्रचाराचे - □ इंसचा व्हायरस शरीरात गेल्यावर त्याच्यावर उपचार करणे केवढे अवघड आणि खर्चाचे. त्या पेक्षा लोकांनी साधी कळजी घेतली, तरी ते आपला या जीवघेण्या रोगापासून बचाव करू शकतात, पण प्रचाराची सध्या कय अवस्था आहे? सरकारी क्वि अन्य संघटनांनी कढलेली पत्रके पाहतो.

आताच मरणाच्या अवस्थेतले पेशंट आपण पाहू लागलो आहोत, अजून पाच वर्षात तर सर्वच लोक हे दृश्य जागोजाग पाहू लागणार आहेत. आपण आपली आरोग्य यंत्रणा सुधारीत आहे क? त्यासाठी डॉक्टरंस, नर्संस, वॉर्डबॉइज इ. आरोग्य सेवा पुरवणार □ या मंडळींना जोरदार ट्रेनिंग दलि पाहजे. प्रत्येक दवाखाना, हॉस्पिटल सुसज्ज केती पाहजे. येणारी रोगांची संख्या पाहता त्यांचा वसितात केला पाहजे. आपूर्तिक मोठी हॉस्पिटले करण्यापेक्षा घरोघरी जाऊन आरोग्यसेवा पुरवण्याचे धोरण आहे. पेशंटच्या शेवटच्या अवस्थेत घरच्यांनाही त्याला मॅनेज करणे अवघड असते, तेव्हा हॉस्पिटलेही उपलब्ध असायला हवीत. कुठलाही □ इंसचा रोगी रस्त्यावर मरणार नाही, अशी या देशाने प्रतजिा केती पाहजे.

प्रचारयंत्रणेत प्रत्यक्ष व्हायरस मळालेल्या लोकांचा समावेश केला आणि त्यांनी त्यांचे अनुभव सांगितले, तर त्याचा जास्त उपयोग होईल. पण तसे तो उघडपणे सांगू लागला, तर समाजात त्याला वाळीत पडावे लागेल, त्याची नोकरी जाऊ शकते, पण असे लोक हळूहळू पूढे येणार आहेत. पॉझिटिव्ह लोकांच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण करणारी वक्त्रांची फळी उभी राहिली पाहिजे.

हे सर्व होईल क? की हे सगळे स्वप्नरंजन आहे? डॉ. गंगाखेडकर म्हणाले, '□ वढं रोगाचं थैमान चालू आहे आणि कुणा राजकीय नेत्याच्या तोंडी क्वि सामाजिक कार्यकर्त्याच्या तोंडी त्याचं क्वी नावही येऊ नये? इथलं क्वेश्ण, हे दुर्लक्ष, ही बेफिकिरी पाहता असं वाटतं, या देशाची जगण्याची इच्छाच संपली आहे.'

मी शहारलो. रोग्याची जगण्याची इच्छा संपते तेव्हा मरण हमखास येते, हा आपला □ रवीचा अनुभव. तसे आपले होईल की कय? पण अनेकतरूण डॉक्टर्स, कार्यकर्ते, चांगल्या स्वयंसेवी संघटना डोळ्यासमोर आल्या. ते □ क्वी असले, तरी या आव्हानला सामोरे जात आहेत. म्हणजे थोडी तरी धुधुगती आशा आहे. आपण असेच थंड राहिलो, तर कय होईल?

'प्रयास'ने प्रसिध्द केलेल्या पुस्तकिया मागच्या क्वहरवरचा फोटो आठवला. युगांडामधला □ कबाप आपल्या □ ड्सने गेलेल्या लहान मुलाची कपडात गुंडाळलेली, दोरीने आवळलेली छोट्या आकराची ताटी, सायक्लच्या मागच्या क्वरिरला आडवी बांधून □ क्व्याच नधिलेला आहे, असे ते दृश्य. त्या फोटोने माझी झोपच उडवली. माझ्या प्रयि देशात, त्यातही पुणे या आवडत्या माझ्या गावात, ज्या रस्त्यावरून मी हजारदा जातो अशा इथल्या लाडक्या रस्त्यावर, असे दृश्य मला पाहावे लागणार आहे क?

असे कसे होऊन चालेल?